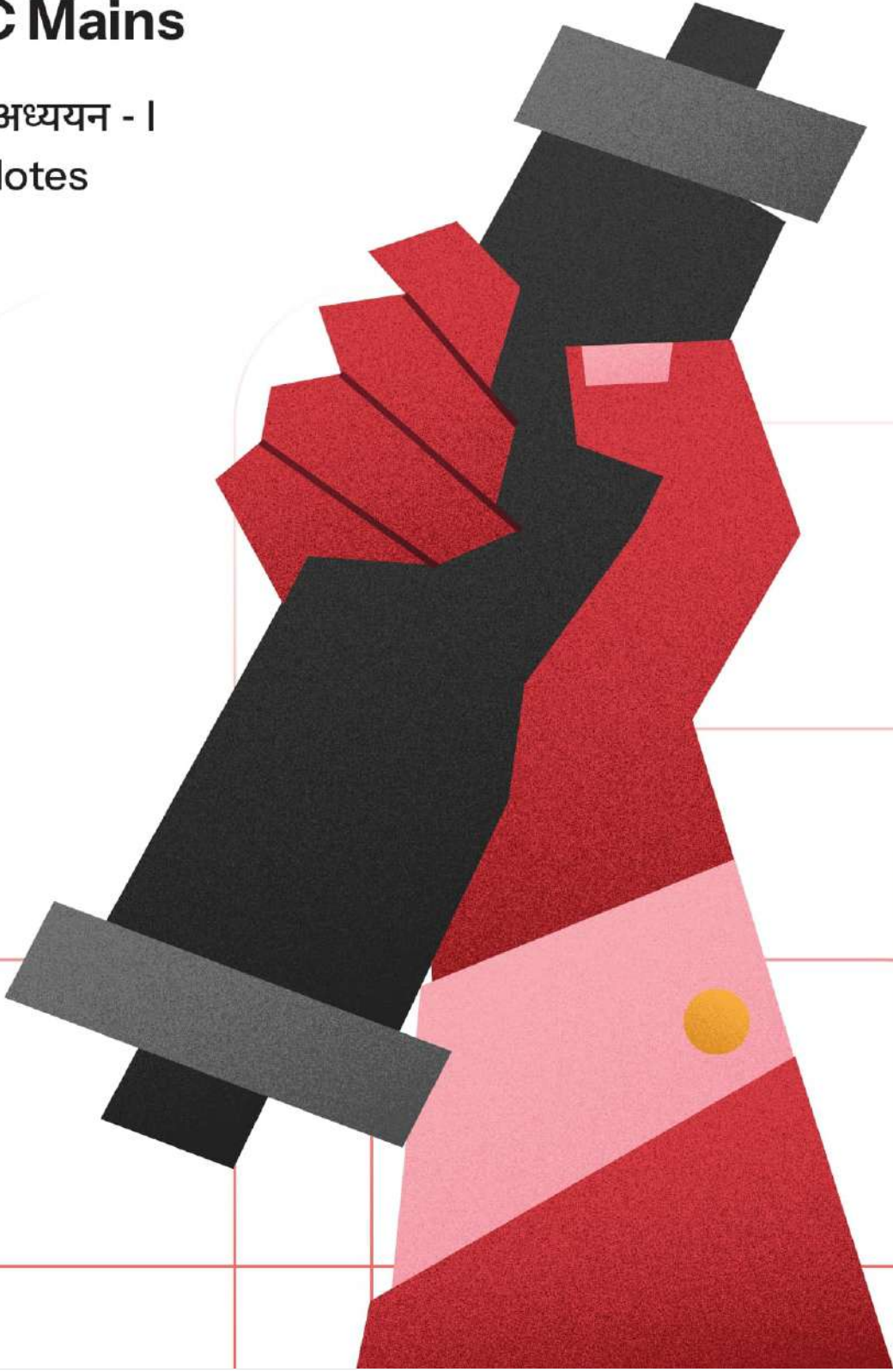

प्राचीन इतिहास

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - I
Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Ancient History
GENERAL STUDIES - I
(Class Notes)

Year 2025-26

Features of the “Ancient History Notes” for UPSC Mains

1. Comprehensive Coverage of Syllabus

- Encompasses entire UPSC Ancient History syllabus — from Prehistoric to Gupta Era and South Indian kingdoms.
- Includes interconnected topics such as art, pottery, culture, polity, religion, and literature.

2. Conceptual Clarity with Chronological Flow

- Organized in a clear timeline: Prehistoric → Harappan → Vedic → Mauryan → Post - Mauryan → Gupta → South India.
- Helps develop chronological understanding essential for answer writing

3. Integration of Archaeological & Literary Sources

- Combines evidence from excavations (e.g., Bhimbetka, Kalibangan) with textual sources (Rigveda, Arthashastra).
- Encourages evidence-based analysis for Mains descriptive answers.

4. Rich with Maps, Sites & Cultural Insights

- Highlights important archaeological sites with their features and significance.
- Explains evolution of art, architecture, pottery, and cave paintings for visual recall in exams.

5. Exam-Oriented & Analytical Approach

- Focus on UPSC-style concepts like urbanization, polity, social structure, and religion.
- Each section includes analytical points suitable for short notes and essay-type answers.

6. Value-Added with Comparative & Thematic Study

- Includes comparisons (Harappan vs. Vedic, Jainism vs. Buddhism).
- Links ancient developments with later historical and cultural continuity.

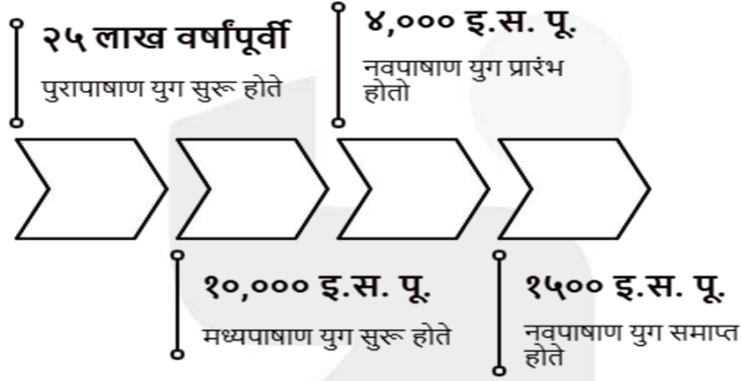
अनुक्रमणिका

१. प्रागैतिहासिक संस्कृती	1
२. सिंधू खोज्यातील संस्कृती	8
३. वैदिक आणि उत्तर- वैदिक संस्कृती	20
४. धार्मिक चळवळ (जैन धर्म, बौद्ध धर्म)	30
५. मौर्यकालीन इतिहास	48
६. मौर्योत्तर भारत	58
७. गुप्त युग (सुवर्ण युग)	73
८. दक्षिण भारतीय इतिहास	79

1. प्रागैतिहासिक संस्कृती

भारतातील प्रागैतिहासिक संस्कृती प्रामुख्याने तीन मुख्य टप्प्यांमध्ये विभागली गेली आहे: पुरापाषाण, मध्यपाषाण आणि नवपाषाण काळ.

पाषाण युगातील उत्क्रांती

पुरापाषाण युग (अंदाजे 25 लाख वर्षापूर्वी-सुमारे इ. स. पू. 10,000).

- साधने आणि तंत्रज्ञान:** भारतातील सुरुवातीच्या काळात मानवाने दगडांची साधने तयार केली, ज्यात प्रामुख्याने कुऱ्हाड आणि कुदळेचा वापर केला गेला. ही साधने क्वार्ट्ज आणि फ्लिंट सारख्या स्थानिक सामग्रीपासून तयार केली गेली होती.
- जीवनशैली:** पुरापाषाण काळातील लोक शिकारी-संग्राहक होते, जे उदरनिर्वाहासाठी वन्य प्राणी आणि वनस्पतींवर अवलंबून होते. ते मध्य प्रदेशातील भीमबेटका येथील दगडी आश्रयस्थानांसारख्या गुंफांमध्ये आणि मोकळ्या ठिकाणी राहत असत.
- कला आणि संस्कृती:** भीमबेटका सारख्या स्थळांवरील गुहा चित्रे त्यांचे अस्तित्व स्पष्ट करतात, ज्यात प्राणी, मानवी आकृत्या आणि अमूर्त चिन्हे दर्शविली आहेत, जी सामाजिक रचना आणि श्रद्धा स्थानाचे एक रूप सूचित करतात.

मध्यपाषाण युग (इ. स. पू. 10,000-इ. स. पू. 4000):

- अनुकूलन आणि पर्यावरण:** या काळात हवामान आणि पर्यावरणात बदल झाले, ज्यामुळे उपजीविकेची नवीन धोरणे विकसित झाली. लोकांनी वनस्पती-आधारित खाद्यपदार्थांसह विविध प्रकारच्या अन्न स्रोतांचा वापर करण्यास सुरुवात केली.
- साधने आणि वसाहती:** हत्यारे अधिक वैविध्यपूर्ण बनली, ज्यात मायक्रोलिथ-लहान, दगडी साधनांचा समावेश होता. विंध्य आणि माळवा प्रदेशांसारख्या पुरातत्त्वीय ठिकाणी पुरावा म्हणून अर्ध-कायमस्वरूपी वसाहती उदयास आलेल्या दिसतात.
- कलात्मक अभिव्यक्ती:** शिकार करणे आणि एकत्र जमा होणे यासारख्या मानवी क्रियाकलापांच्या अधिक तपशीलवार चित्रणांसह, मध्यपाषाणकालीन शैल कला (Rock art) विकसित होत राहिली. ही कला सखोल सांस्कृतिक गुंतागुंत आणि सांप्रदायिक जीवन सूचित करते.

नवपाषाण युग (इ. स. पू. 4000-इ. स. पू. 1500)

1. **शेती आणि पशुपालन** शेतीकडील संक्रमणाचा हा काळ होता. तांदूळ, गहू आणि डाळी यासारख्या वनस्पतींचे तसेच गुरेढोरे आणि बकऱ्या यासारख्या प्राण्यांचे पशुपालन झाले, ज्यामुळे शेती समुदाय स्थायिक झाले.
2. **वसाहती आणि समाज**: प्रमुख नवपाषाणकालीन स्थळांमध्ये मेहरगड (सध्याच्या पाकिस्तानमध्ये) समाविष्ट आहे, जिथे सुरुवातीची शेती, मातीची भांडी आणि सांप्रदायिक जीवनाचे पुरावे सापडले आहेत. या काळात मोठ्या, अधिक गुंतागुंतीच्या समाजांची स्थापना झाली.
3. **सांस्कृतिक विकास**: नवपाषाणकालीन संस्कृतींनी मातीची भांडी (रंगवलेल्या मातीच्या भांड्यांसह), विणकाम आणि हस्तकलांमध्ये प्रगती दर्शविली. दफनविधी समाविष्ट असलेल्या धार्मिक प्रथांसह सामाजिक संरचना तयार होऊ लागल्या.

उल्लेखनीय पुरातत्त्वीय स्थळे:

- **भीमबेटका**: प्राचीन मानवांच्या जीवनातील अंतर्दृष्टी प्रदान करणाऱ्या दगडी चित्रांसाठी प्रसिद्ध.
- **मेहरगड**: शेती आणि पशुसंवर्धनाची सुरुवात दर्शवणाऱ्या सर्वात सुरुवातीच्या शेतकरी समुदायांपैकी एक.
- **चीरांद**: बिहारमध्ये वसलेले हे ठिकाण सुरुवातीच्या कृषी पद्धती आणि विविध हस्तकला प्रतिबिंबित करते.

ताम्रपाषाण संस्कृती:

भारतातील ताम्रपाषाण संस्कृती, जी अंदाजे इ. स. पू. 3500 ते इ. स. पू. 1500 पर्यंतची आहे, ती नवपाषाण आणि कांस्य युगातील संक्रमणकालीन टप्प्याचे प्रतिनिधित्व करते. हा काळ दगडी साधनांबरोबरच तांब्याच्या साधनांचा वापर दर्शवतो, जे तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि सामाजिक गुंतागुंत प्रतिबिंबित करते.

ताम्रपाषाण संस्कृतीची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

1. **भौगोलिक वितरण**: ताम्रपाषाणकालीन स्थळे प्रामुख्याने विविध प्रदेशांमध्ये आढळतात, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:
 - **पश्चिम भारत**: आहार, घर आणि कालीबंगन यासारखी ठिकाणे.
 - **मध्य भारत**: माळवा आणि नर्मदा खोऱ्यातील वसाहती यासारखी उल्लेखनीय स्थळे.
 - **दक्षिण भारत**: आदिचनल्लूर स्थळ आणि तामिळनाडूमधील इतर.
2. **अर्थव्यवस्था**:
 - **शेती**: गहू, जव, डाळी आणि बाजरी यासारख्या पिकांची लागवड केली जात असल्याने शेतीवर लक्षणीय रित्या अवलंबून होते. गुरेढोरे, मेंढ्या आणि बकऱ्यांसह पाळीव प्राण्यांचे पालनपोषण देखील प्रचलित होते.
 - **व्यापार**: शेजारच्या प्रदेशांशी संवाद साधल्याच्या पुराव्यांसह व्यापार जाळ्यांचा विस्तार झाला. मातीची भांडी, धातूची साधने आणि कृषी उत्पादनांसारख्या वस्तूंची देवाणघेवाण झाली.
3. **साधने आणि तंत्रज्ञान**:
 - **तांब्याची साधने**: तांब्याच्या साधनांचा परिचय, ज्यात छान्नी, खंजीर आणि कुन्हाड यांचा समावेश आहे, ही एक लक्षणीय तांत्रिक प्रगती आहे. जुन्या आणि नवीन तंत्रज्ञानाचे संयोजन दर्शविणारी दगडी साधने वापरली जात होती.

- **मातीची भांडी:** ताम्रयुगीन मातीची भांडी अनेकदा गुंतागुंतीच्या चित्रकलांनी सुशोभित केली जात असत, तर कधीकधी रंगवलेली किंवा घासून चकचकीत केलेली असत. ही मातीची भांडी सामान्यतः उपयोगितावादी होती परंतु कलात्मक गुण देखील प्रदर्शित करत होती.

4. वसाहती:

- **शहरी नियोजन:** वसाहतींचे आयोजन अनेकदा केले जात असे आणि त्यात मातीच्या विटा आणि दगडांनी बनवलेली घरे समाविष्ट होती. कालीबंगनसारखी काही स्थळे नियोजित शहरी मांडणीचे पुरावे दर्शवतात.
- **तटबंदी:** काही स्थळांनी संरक्षणात्मक संरचनांचे प्रदर्शन केले, जे संरक्षणाची गरज आणि काही प्रमाणात सामाजिक संघटनेची सूचना करतात.

5. सामाजिक रचना:

- हस्तकला आणि व्यापारातील विशेष भूमिकांच्या संकेतांसह सामाजिक स्त्रीकरणाचा उदय स्पष्ट आहे. ही गुंतागुंत पूर्वीच्या कालखंडाच्या तुलनेत अधिक संघटित सामाजिक रचना सूचित करते.

6. सांस्कृतिक पद्धती:

- **दफन पद्धती:** दफन पद्धतींचे पुरावे, ज्यात कबरीच्या वस्तूंचा समावेश आहे, ते मरणोत्तर जीवनातील विश्वास आणि विकसनशील धार्मिक किंवा आध्यात्मिक जीवन दर्शवतात.
- **कला आणि हस्तकला:** या काळात धातूशास्त्र, मातीची भांडी आणि वस्त्रोद्योग उत्पादनात प्रगती झाली, ज्यामुळे लोकांच्या कलात्मक कौशल्यांवर प्रकाश पडला.

उल्लेखनीय ताम्रपाषाणकालीन स्थळे

1. **कालीबंगन:** राजस्थानमध्ये वसलेले हे ठिकाण सुरुवातीचे शहरी नियोजन आणि कृषी पद्धतींचे पुरावे दर्शवते.
2. **आहार:** उदयपूरजवळ, हे ठिकाण मातीची भांडी आणि धातूच्या कलाकृतींसाठी ओळखले जाते.
3. **माळवा:** मध्य प्रदेशात, मातीच्या भांड्यांच्या विशिष्ट शैली आणि शेती आणि पशुपालन पद्धतींचे मिश्रण हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे.

भारतातील लोहयुग:

अंदाजे इ. स. पू. 1200 ते इ. स. पू. 600 पर्यंत पसरलेल्या भारतातील लोहयुगात महत्त्वपूर्ण सांस्कृतिक, तांत्रिक आणि सामाजिक बदल झाले. या काळात लोखंडी साधने आणि शस्त्रांचा व्यापक वापर झाला, ज्याचा शेती, युद्ध आणि व्यापारावर मोठा परिणाम झाला.

भारतातील लोहयुगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. भौगोलिक वितरण

लोहयुग हे भारताच्या विविध भागांमध्ये उदयास आलेल्या उल्लेखनीय संस्कृतींसह विशिष्ट प्रादेशिक विकासाद्वारे दर्शविले जाते:

- **उत्तर भारत:** गंगेच्या मैदानांमध्ये लक्षणीय शहरीकरण आणि सुरुवातीच्या राज्यांचा उदय झाला.
- **दक्षिण भारत:** हा काळ चोळ आणि पांड्य राजवंशांसारख्या शक्तिशाली राज्यांच्या उदयाने चिन्हांकित आहे.

2. लोह तंत्रज्ञान:

- **साधने आणि शस्त्रे:** लोह तंत्रज्ञानाच्या परिचयामुळे नांगर, खुरपे आणि शस्त्रांसह मजबूत आणि अधिक टिकाऊ साधनांचे उत्पादन झाले. या नवकल्पनामुळे कृषी उत्पादकता आणि लष्करी क्षमतांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली.
- **लोह वितळणे:** विविध पुरातत्वीय स्थळांमध्ये लोह वितळण्याचे पुरावे सापडले आहेत, जे प्रगत धातुकर्म कौशल्ये दर्शवतात.

3. कृषी विकास:

- **शेती पद्धती:** वाढीव शेतीसाठी लोखंडी साधनांनी सुलभ केलेल्या सुधारित नांगरणी तंत्रांना अनुमती दिली. प्रमुख पिकांमध्ये तांदूळ, गहू, बाली आणि बाजरी यांचा समावेश होता.
- **वसाहतींचे नमुने:** वाढीव कृषी उत्पादकतेसह, स्थायिक शेतकरी समुदायांकडे वाटचाल झाली, ज्यामुळे मोठी गावे आणि शहरे स्थापन झाली.

4. सामाजिक-राजकीय बदल:

- **राज्यांचा उदय:** लोहयुगात अनेक शक्तिशाली राज्ये आणि आदिवासी प्रजासत्ताकांचा उदय झाला. त्यापैकी उल्लेखनीय म्हणजे उत्तर भारतातील कुरु आणि पांचाल राज्ये आणि दख्खनमधील सुरुवातीच्या राज्य संरचनांचा उदय.
- **राजकीय संघटना:** सत्ताधारी अभिजात वर्गाच्या उदयासह आणि अधिक संघटित राजकीय संरचनेसह वाढलेली सामाजिक स्तरीकरण स्पष्ट आहे. या काळात प्रशासनाच्या सुरुवातीच्या प्रकारांची स्थापना देखील झाली.

5. सांस्कृतिक विकास:

- **धार्मिक पद्धती:** नंतरच्या वैदिक ग्रंथांच्या रचनेसह वैदिक संस्कृतीची भरभराट होत राहिली. या काळात नवीन धार्मिक कल्पना आणि प्रथा उदयाला आल्या.
- **साहित्य आणि तत्त्वज्ञान:** लोहयुग हे सुरुवातीच्या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विकासाशी आणि आध्यात्मिक संकल्पना आणि नैतिकतेचा शोध घेणाऱ्या उपनिषदांच्या सुरुवातीशी जुळते.

6. व्यापार आणि अर्थव्यवस्था:

- **व्यापार जाळे:** उपखंडात आणि मध्य आशियासह बाह्य प्रदेशांमध्ये व्यापार जाळ्याचा लक्षणीय विस्तार झाला. व्यापार होणाऱ्या वस्तूंमध्ये कापड, मसाले आणि धातूच्या कलाकृतींचा समावेश होता.
- **शहरीकरण:** शहरी केंद्रांच्या उदयामुळे, विशेषतः गंगेच्या खोऱ्यात, आर्थिक वाढ आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ झाली.

उल्लेखनीय पुरातत्वीय स्थळे:

- **तक्षशिला:** हे लोहयुगात भरभराटीला आलेले शिक्षण आणि व्यापाराचे एक महत्त्वाचे केंद्र होते.
- **नालंदा:** त्याच्या सुरुवातीच्या विद्यापीठासाठी आणि शिक्षण आणि तत्त्वज्ञानातील योगदानासाठी प्रसिद्ध आहे.
- **लाइंग (उत्तर भारत):** प्रारंभिक शहरी नियोजन आणि लोखंडी साधनांचा पुरावा दर्शविते.

भारतातील मातीची भांडी:

1. नवपाषाणकालीन मातीची भांडी:

वैशिष्ट्ये: नवपाषाणकालीन मातीची भांडी (इ. स. पू. 4000-1500 इ. स. पू.) प्रामुख्याने हाताने तयार केली जातात, ज्यात बरणी, वाडगे आणि स्वयंपाक भांडी यासारखे विविध प्रकार असतात. सजावटीच्या तंत्रांमध्ये चित्रकला, छेद आणि पॉलिशिंग यांचा समावेश होता.

उदाहरणे:

- **मेहरगड:** भौमितिक आणि नैसर्गिक आकृती असलेल्या सुरुवातीच्या रंगवलेल्या मातीच्या भांड्यांसाठी प्रसिद्ध आहे.
- **कालीबंगन:** कुंभारांचे चाक आणि गुंतागुंतीच्या रचनेचा पुरावा दाखवतो.

2. ताम्रयुगीन मातीची भांडी:

- **प्रगती:** ताम्रयुगीन काळात, मातीची भांडी अधिक अत्याधुनिक बनली, ज्यात अनेकदा विस्तृत सजावट आणि चमक/झळाळी असते.
- **शैली:** आहारसारखी ठिकाणे विशिष्ट रंगवलेल्या मातीच्या भांड्यांच्या शैली प्रदर्शित करतात, जी प्रादेशिक कलात्मक परंपरांचे सूचक आहेत.

3. लोहयुगातील मातीची भांडी:

- **प्रकार:** रंगीत राखाडी भांडी आणि उत्तरेकडील काळ्या पॉलिश केलेल्या भांड्यांचे वैशिष्ट्य, जे उच्च पातळीवरील हस्तकला प्रतिबिंबित करते.
- **कार्यात्मकता:** सामाजिक आणि आर्थिक गुंतागुंत दर्शविणारी मातीची भांडी साठवण, स्वयंपाक आणि धार्मिक उपयोगांसह विविध उद्देशांसाठी वापरली जातात.

4. ऐतिहासिक काळातील मातीची भांडी:

- **मौर्य काळ:** व्यापार आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण प्रतिबिंबित करणाऱ्या बारीक, पॉलिश केलेल्या वस्तूसाठी ओळखला जातो.
- **मुघल काळ:** कलात्मक कौशल्ये आणि पर्शियन शैलीचा प्रभाव दर्शविणाऱ्या गुंतागुंतीची सजावट आणि चैतन्यदायी रंगांच्या परिचयाने चिन्हांकित.

भारतातील गुहा चित्रे:

1. पुरापाषाणकालीन गुहा चित्रे:

- **स्थळे:** भीमबेटका (मध्य प्रदेश) सारख्या ठिकाणी प्रारंभिक उदाहरणे आढळतात, जी इ. स. पू. 30,000 पूर्वीची आहेत.
- **संकल्पना:** ही चित्रे शिकारीची दृश्ये, प्राणी आणि अमूर्त चिन्हे दर्शवतात, जी प्रारंभिक मानवी जीवन आणि श्रद्धा प्रतिबिंबित करतात.

2. मध्यपाषण लेणी कला:

- **विकास:** या काळात (इ. स. पू. 10,000-4000 इ. स. पू.), सामाजिक संवाद आणि विधी दर्शविणारी कला अधिक अत्याधुनिक झाली.
- **उदाहरणादाखल ठिकाणे:** भीमबेटका येथील दगडी निवारे हे प्राणी आणि मानवी क्रियाकलापांचे स्पष्ट चित्रण करतात.

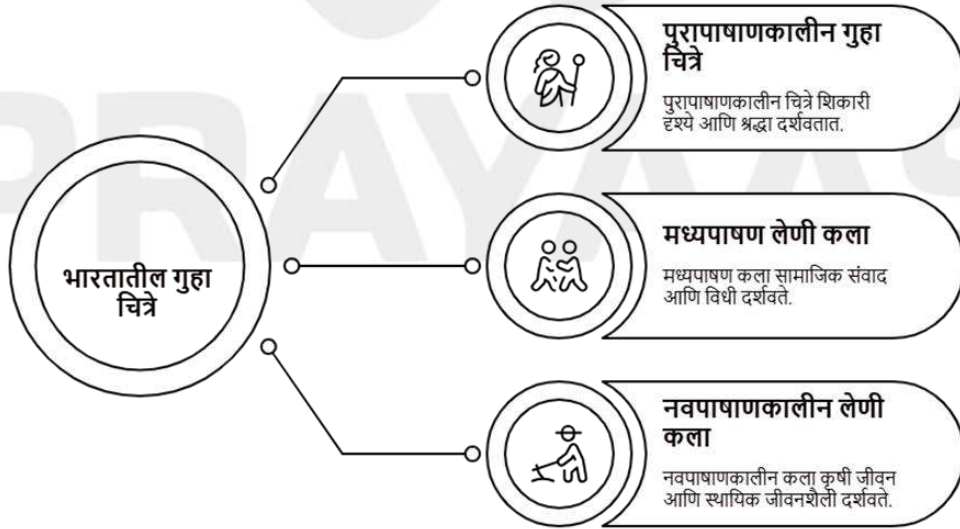
3. नवपाषाणकालीन लेणी कला:

- **उत्क्रांती:** पाळीव प्राणी आणि शेती पद्धतींचे चित्रण करून कलेने कृषी जीवन प्रतिबिंबित करण्यास सुरुवात केली.
- **महत्त्व:** हा बदल भटक्या लोकांकडून स्थायिक जीवनशैलीकडे होणारे संक्रमण दर्शवितो.

4. ऐतिहासिक लेणी कला:

- **अजिंठा लेण्या:** इ. स. पू. 2-्या शतकापासून इ. स. 6व्या शतकापर्यंतच्या या लेण्यांमध्ये प्राचीन भारतीय कलेचे शिखर दर्शविणारी बौद्ध संकल्पना दर्शविणारी विस्तृत भितीचित्रे आणि शिल्पे आहेत.
- **एलोरा लेणी:** इ. स. 5व्या ते 10व्या शतकातील त्यांच्या गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांसाठी आणि चित्रांसाठी ओळखल्या जाणाऱ्या या लेण्या हिंदू, बौद्ध आणि जैन परंपरांचे सहअस्तित्व प्रतिबिंबित करतात.

भारतातील गुहा चित्रांचा विकास

मातीची भांडी आणि गुहाचित्रांचे महत्त्व:

1. **सांस्कृतिक अभिव्यक्ती:** मातीची भांडी आणि गुहा चित्रे हे दोन्ही कलात्मक अभिव्यक्तीचे महत्त्वपूर्ण प्रकार आहेत जे प्राचीन समाजाची श्रद्धा, विधी आणि दैनंदिन जीवन प्रतिबिंबित करतात. त्या त्या काळातील सामाजिक संरचना, सामुदायिक पद्धती आणि सांस्कृतिक मूल्यांविषयी अंतर्दृष्टी प्रकट करतात.

2. **तांत्रिक प्रगती:** हाताने तयार केलेल्या मातीच्या भांड्यांच्या तंत्रांची उत्क्रांती-चाक फेकण्यापर्यंत-तंत्रज्ञान आणि हस्तकलेतील प्रगती दर्शवते. लोहयुगातील मातीची भांडी आर्थिक गुंतागुंत आणि व्यापारी जाळे प्रतिबिंबित करतात.
3. **ऐतिहासिक संदर्भ:** गुहांवरील चित्रे ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून काम करतात, जी पर्यावरण, वन्यजीव आणि मानवी परस्परसंवादाचा पुरावा पुरवतात. ते सुरुवातीच्या मानवांच्या संज्ञानात्मक आणि सांस्कृतिक विकासाची अंतर्दृष्टी देखील देतात.
4. **पुरातत्त्वीय महत्त्व:** पुरातत्त्वीय अभ्यासासाठी मातीची भांडी आणि गुहा कला हे दोन्ही महत्त्वाचे आहेत, ज्यामुळे संशोधकांना वसाहतींची तारीख ठरवण्यास आणि संस्कृती आणि तंत्रज्ञानातील प्रादेशिक भिन्नता समजण्यास मदत होते.
5. **सांस्कृतिक वारसा:** आज, या कलाकृती भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशामध्ये योगदान देतात, विद्वान, पर्यटक आणि कलाप्रेमींना आकर्षित करतात आणि समुदायांमध्ये ओळख आणि सातत्य वाढवतात.

मातीच्या भांड्यांचे व भित्तीचित्रांचे महत्त्व

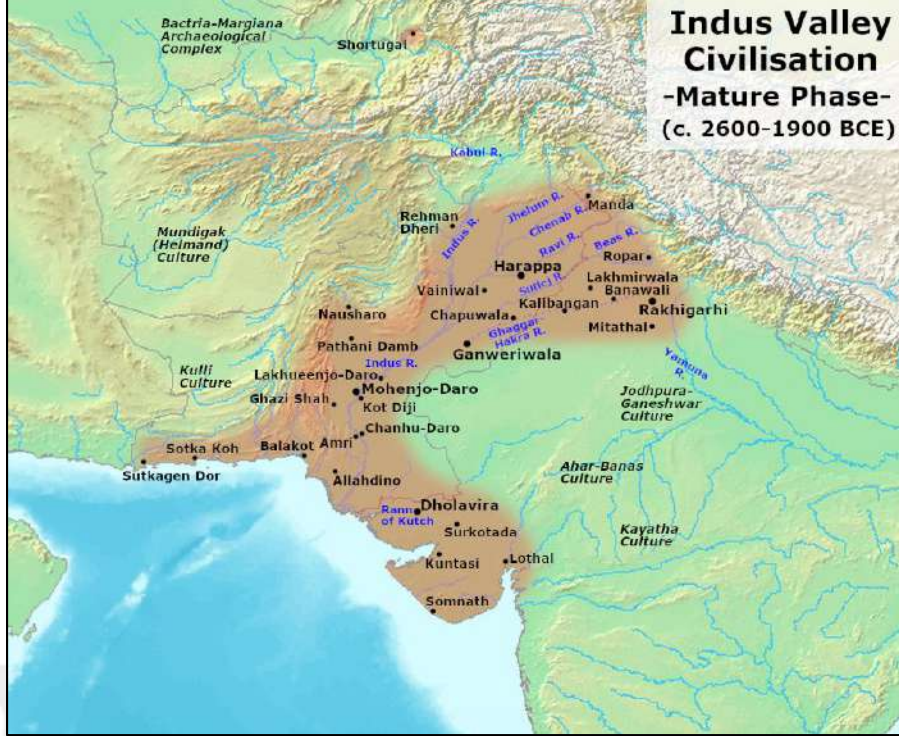
PRAYAAS

२. सिंधू खोऱ्यातील संस्कृती

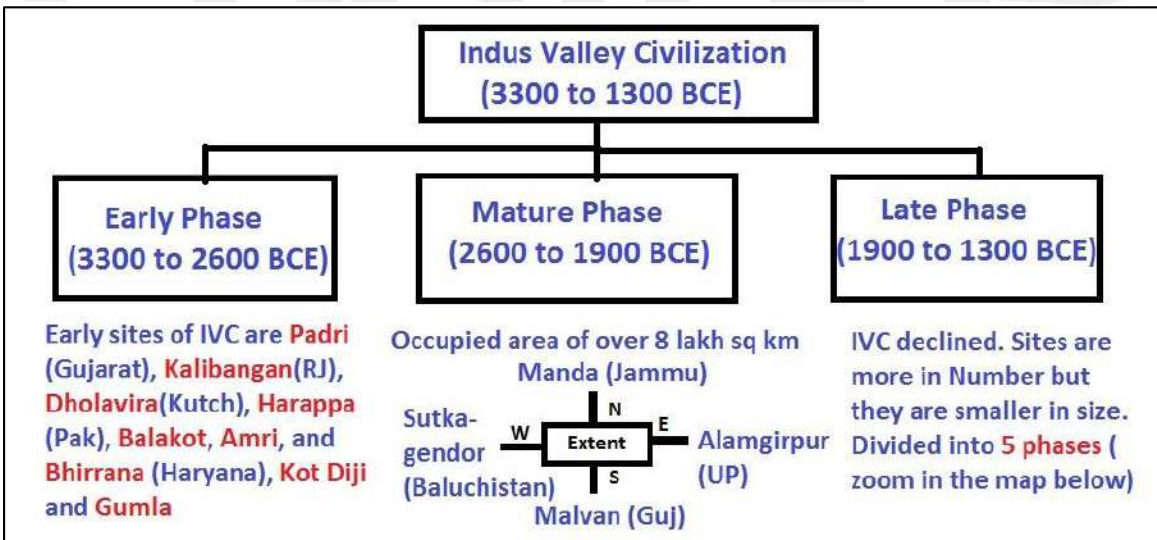
सिंधू संस्कृती

हडप्पा संस्कृती म्हणूनही ओळखली जाणारी सिंधू खोऱ्यातील संस्कृती (आय. व्ही. सी.) इ. स. पू. 2600 ते 1900 च्या सुमारास दक्षिण आशियातील वायव्य भागात, प्रामुख्याने सध्याच्या पाकिस्तान आणि वायव्य भारतात भरभराटीला आली. मेसोपोटेमिया आणि प्राचीन इजिप्तसह ही जगातील सर्वात प्राचीन शहरी संस्कृतींपैकी एक आहे.

सिंधू संस्कृतीचा विस्तार (आय. व्ही. सी.)

सिंधू संस्कृतीतील टप्पे.

शहर नियोजन:

सिंधू संस्कृतीतील (आय. व्ही. सी.) शहर नियोजन हे त्याच्या प्रगत आणि अत्याधुनिक शहरी रचनेसाठी प्रसिद्ध आहे, जे संस्कृतीच्या उल्लेखनीय अभियांत्रिकी आणि संघटनात्मक कौशल्यांचे प्रतिबिंब आहे.

सिंधू संस्कृतीमधील शहर नियोजनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

1. ग्रीड पॅटर्न मांडणी:

- **रचना:** मोहेंजो-दारो आणि हडप्पा सारख्या शहरांची रचना ग्रीड पॅटर्नमध्ये करण्यात आली होती, ज्यात रस्ते एकमेकांना लंबपणे चालत होते. या पद्धतशीर मांडणीमुळे नेव्हिगेशन आणि संघटना सुलभ झाली.
- **रस्त्यांची रुंदी:** मुख्य रस्ते बहुतेक वेळा रुंद असत, सामान्यतः सुमारे 9-10 मीटर, तर लहान मार्गिका अरुंद असू शकतात, जे सुनियोजित पायाभूत सुविधा दर्शवतात.

2. शहरी पायाभूत सुविधा:

- **ड्रेनेज व्यवस्था:** अत्याधुनिक ड्रेनेज व्यवस्था ही सिंधू संस्कृतीतील शहर नियोजनाची सर्वात उल्लेखनीय वैशिष्ट्यांपैकी एक होती. शहरांनी रस्त्यांवरून वाहणाऱ्या नाल्यांना झाकले होते, त्यांच्याशी वैयक्तिक घरे जोडली गेली होती. या प्रणालीमुळे कचरा विल्हेवाट आणि स्वच्छता प्रभावी होण्यास मदत झाली.
- **सांडपाणी व्यवस्थापन:** सांडपाणी व्यवस्थेमध्ये सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी अत्याधुनिक पद्धतींचा समावेश होता, ज्यात मोठ्या नाल्यांद्वारे सांडपाणी जवळच्या नद्यांमध्ये किंवा मोकळ्या भागात वाहून नेले जाते, ज्यामुळे स्वच्छता सुनिश्चित होते.

3. निवासी क्षेत्रे:

- **घरे:** घरे सामान्यतः सपाट छप्पर आणि अनेक खोल्यांसह भाजलेल्या विटांनी बनवली जात असत. अनेक घरांमध्ये अंगणे होती, जी सामुदायिक जीवनशैली सूचित करतात.
- **प्रमाणीकरण:** बांधकामात वापरल्या जाणाऱ्या विटांचा एकसमान आकार (सुमारे 20 से. मी. x 10 से. मी. x 5 से. मी.) एकसमान बांधकाम पद्धती सुलभ करणारे प्रमाणीकरण दर्शवितो.

4. सार्वजनिक इमारती आणि सुविधा:

- **धान्याची कोठारे:** हडप्पा येथे आढळणाऱ्या मोठ्या गोदामांमधून संघटित कृषी पद्धती आणि संभाव्य प्रशासकीय संरचना दर्शविणारी अन्नधान्याची केंद्रीकृत साठवण सुचवली जाते.
- **द ग्रेट बाथ:** मोहेंजो-दारो येथे असलेल्या या मोठ्या सार्वजनिक स्नानाला धार्मिक महत्त्व असल्याचे मानले जाते आणि सार्वजनिक स्वच्छता आणि सामुदायिक जागांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

5. तटबंदी:

- **संरक्षणात्मक संरचना:** संभाव्य आक्रमणे किंवा पुरापासून संरक्षणासाठी बांधलेल्या भिंतींनी अनेक शहरे तटबंदी केली गेली होती. किल्ल्यांची उपस्थिती संघटित संरक्षण करण्यास सक्षम एक केंद्रीकृत प्राधिकरण सूचित करते.

6. जल व्यवस्थापन:

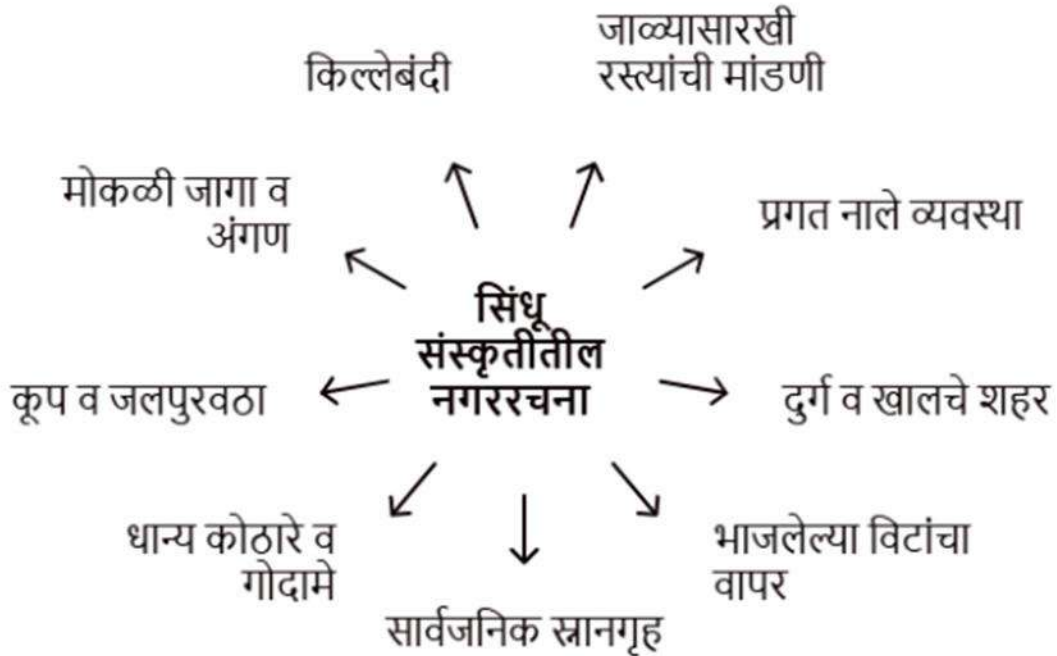
- **विहिर व्यवस्था:** शहरांमध्ये विहिरींची उपस्थिती ही प्रगत जल व्यवस्थापन पद्धती दर्शवते. विहिरी बऱ्याचदा घरांच्या जवळ बांधल्या जात असत, ज्यामुळे पाणी सहज उपलब्ध होत असे.
- **जलाशय आणि तलाव:** काही ठिकाणी मोठे जलाशय होते, जे शेती आणि घरगुती वापरासाठी पावसाचे पाणी गोळा करण्याचे आणि साठवण्याचे प्रयत्न दर्शवतात.

7. क्षेत्रीय रचना

- **कार्याचे विलगीकरण:** शहरांमध्ये बऱ्याचदा, मणी बनवणे आणि मातीची भांडी बनवण्याच्या कार्यशाळांसह निवासी, व्यावसायिक आणि औद्योगिक उपक्रमांसाठी नियुक्त केलेल्या क्षेत्रांसह, काही प्रमाणात क्षेत्राचे प्रदर्शन केले जाते.

8. व्यापार आणि संपर्क:

- **व्यापार मार्ग:** शहरांच्या धोरणात्मक नियोजनामुळे शेजारच्या प्रदेशांशी व्यापारी संबंध सुलभ झाले, ज्यामुळे वस्तूंची कार्यक्षम वाहतूक शक्य झाली. हडप्पा शिक्के मेसोपोटेमिया आणि इतर संस्कृतींसोबत एक मजबूत व्यापारी जाळे दर्शवतात.

सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीतील मातीची भांडी आणि शिक्के:

मातीची भांडी:

1. प्रकार आणि शैली:

- **लाल आणि काळ्या रंगाची भांडी:** मातीच्या भांड्यांची सर्वात सामान्य शैली, जी बहुतेकदा भौमितिक नमुने आणि प्राण्यांच्या आकृत्या दर्शविणाऱ्या काळ्या डिझाईन्ससह लाल शरीराद्वारे दर्शविली जाते.
- **रंगवलेली राखाडी भांडी:** मानवी आकृत्या, प्राणी आणि फुलांच्या नमुन्यांसह त्याच्या उत्कृष्ट गुणवत्तेसाठी आणि गुंतागुंतीच्या सुशोभनासाठी उल्लेखनीय.
- **टेराकोटा मूर्ती:** लहान मूर्ती, बहुतेकदा प्राणी किंवा देवतांच्या, कलात्मक कौशल्य आणि धार्मिक प्रथांचे प्रदर्शन करतात.

2. तांत्रिक नवकल्पना:

- **भट्टीवर चालणारी मातीची भांडी:** आय. व्ही. सी. उच्च-तापमानाच्या भट्टीवर चालण्यात उत्कृष्ट आहे, ज्यामुळे टिकाऊ आणि बारीक हाताने तयार केलेली मातीची भांडी तयार होतात.
- **चाकांनी बनवलेली मातीची भांडी:** कुंभारांच्या चाकांचा वापर एकसमान आकार आणि आकारांसाठी केला जाऊ शकतो, जो प्रगत हस्तकला दर्शवतो.

3. कार्यात्मक आणि धार्मिक उपयोग:

- **दैनंदिन वापर:** कुंभारकामातील वस्तूंमध्ये साठवणूकीची भरणी, स्वयंपाकाची भांडी आणि थाळ्या यांचा समावेश होता, जे अत्याधुनिक घरगुती जीवन दर्शवतात.
- **औपचारिक वस्तू:** काही मातीची भांडी बहुधा धार्मिक विधींमध्ये वापरली जात असत, जी गुंतागुंतीच्या सुशोभित पुतळ्यांमध्ये प्रतिबिंबित होतात.

मुद्रा:

1. साहित्य आणि हस्तकला:

- **साहित्य:** बहुतेक मुद्रा स्टीटाइटपासून तयार केले गेले होते, एक मऊ दगड जो कोरीव करणे सोपे होते. गुळगुळीत पृष्ठभाग तयार करण्यासाठी ते अनेकदा पॉलिश केले जात असत.
- **कोरीव काम:** मुद्रांमध्ये प्राणी, पौराणिक प्राणी आणि अस्पष्ट सिंधू लिपीतील शिलालेखांसह गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांचा समावेश होता.

2. मुद्रांची कार्ये

- **व्यापार आणि वाणिज्य:** मुद्रांनी व्यापाऱ्यांना ओळखण्याचे चिन्हक म्हणून काम केले, ज्यामुळे व्यापार सुलभ झाला. त्यांचा वापर अनेकदा वस्तू आणि कागदपत्रांवर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी केला जात असे.
- **धार्मिक आणि प्रशासकीय भूमिका:** काही मुद्रांना कदाचित आध्यात्मिक महत्त्व होते किंवा त्यांचा वापर प्रशासकीय हेतूसाठी केला जात होता, जे एक गुंतागुंतीची शासन प्रणाली दर्शवते.

3. प्रतिमाशास्त्र:

- **प्राण्यांच्या प्रतिमा:** सामान्यतः चित्रित केलेल्या प्राण्यांमध्ये हत्ती, वाघ आणि बैल यांचा समावेश होता, ज्यांचे प्रतीकात्मक अर्थ असू शकतात.
- **संभाव्य देवता:** काही शिकके, जसे की योगाच्या आसनांमध्ये आकृती दर्शविणारे, धार्मिक किंवा आध्यात्मिक श्रद्धांचे अस्तित्व सूचित करतात.

मातीच्या भांड्यांचे महत्त्व:

1. दैनंदिन जीवन आणि घरगुती उपयोग:

- **कार्यात्मक वस्तू:** मातीच्या भांड्यांनी दैनंदिन जीवनात स्वयंपाक, साठवण आणि सेवा यासह आवश्यक कार्ये केली. मातीच्या भांड्यांच्या प्रकारांमध्ये साठवणीसाठीच्या बरणी, स्वयंपाकासाठीची भांडी आणि वाडगे यांचा समावेश होता, जे सुविकसित घरगुती जीवन दर्शवतात.
- **आहाराचे निर्देशक:** मातीच्या भांड्यांचे आकार आहारातील सवयी आणि स्वयंपाक करण्याच्या पद्धती सुचवू शकतात, ज्यामुळे सिंधू संस्कृतीतील लोकांनी कोणत्या प्रकारचे अन्न खाल्ले असेल याबद्दल संकेत मिळू शकतात.

2. तांत्रिक प्रगती:

- **भट्टीचे तंत्रज्ञान:** मातीची भांडी तयार करण्यासाठी भट्टीचा वापर करण्याच्या तंत्राचा विकास हा तांत्रिक नवकल्पना दर्शवतो. उच्च दर्जाची, टिकाऊ मातीची भांडी तयार करण्याची क्षमता साहित्य विज्ञान आणि हस्तकलेतील प्रगती प्रतिबिंबित करते.
- **कुंभारांचे चाक:** कुंभारांच्या चक्राचा वापर यांत्रिक तत्त्वांची समज दर्शवितो, ज्यामुळे अधिक एकसमान आणि गुंतागुंतीच्या रचना करता येतात.

3. कलात्मक अभिव्यक्ती:

- **सजावटीच्या शैली:** भौमितिक नमुने आणि प्राण्यांच्या आकृतींसह मातीच्या भांड्यांवरील गुंतागुंतीच्या रचना, आयव्हीसीतील लोकांच्या सौंदर्यात्मक संवेदना प्रतिबिंबित करतात. कलात्मकता सांस्कृतिक मूल्ये आणि सामाजिक ओळख प्रकट करते.
- **सांस्कृतिक चिन्हे:** काही संकल्पनांचे प्रतीकात्मक अर्थ असू शकतात, जे संस्कृतीतील आध्यात्मिक समजुती किंवा सामाजिक श्रेणीबद्दल अंतर्दृष्टी देतात.

4. व्यापार आणि आर्थिक उपक्रम

- **व्यावसायिक वापर:** कुंभारकाम हे व्यापाराचे माध्यम म्हणून वापरले जात होते. आय. व्ही. सी. च्या पलीकडे पुरातत्त्वीय स्थळांमध्ये त्याची उपस्थिती व्यापक व्यापार जाळे दर्शवते, जी प्रादेशिक वाणिज्यातील संस्कृतीची भूमिका अधोरेखित करते.
- **प्रमाणीकरण:** प्रमाणित मातीच्या भांड्यांच्या प्रकारांचे अस्तित्व व्यापारासाठी आवश्यक असलेली आर्थिक संघटना आणि नियोजनाची पातळी सूचित करते.

मुद्रांचे महत्त्व:

1. प्रशासकीय आणि आर्थिक भूमिका:

- **व्यापार सुलभता:** माल चिन्हांकित करण्यासाठी, व्यापार आणि वाणिज्यात मदत करण्यासाठी शिक्क्यांचा वापर केला जात असे. व्यापारावर शिक्कामोर्तब करण्यासाठी त्यांचा वापर व्यापार नियंत्रणाची एक अत्याधुनिक प्रणाली दर्शवितो.
- **मालकी ओळखणे:** मुद्रा व्यापारी आणि व्यापाऱ्यांसाठी ओळखकर्ता म्हणून काम करत, ज्यामुळे वस्तूची मालकी आणि सत्यता स्थापित करण्यात मदत होते, त्यामुळे व्यापारातील विश्वास वाढतो.

2. सांस्कृतिक आणि धार्मिक अंतर्दृष्टी:

- **प्रतिमाशास्त्र:** प्राणी आणि कदाचित देवतांसारख्या मुद्रांवर कोरलेली चिन्हे आणि आकृत्या, आयव्हीसी तील लोकांच्या आध्यात्मिक आणि धार्मिक श्रद्धांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात. ते पौराणिक कथा आणि परंपरांनी समृद्ध असलेल्या समाजाचे प्रतिबिंब आहेत.
- **संभाव्य धार्मिक उपयोग:** काही मुद्रा धार्मिक संदर्भात वापरल्या गेल्या असाव्यात, जे व्यापार, प्रशासन आणि अध्यात्माचे एकत्रीकरण दर्शवतात.

3. दळणवळण आणि भाषा

- **सिंधू लिपी:** अनेक मुद्रांमध्ये अस्पष्ट सिंधू लिपीत शिलालेख आहेत, जे अजूनही संशोधनाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. हे शिलालेख लिखित संप्रेषणाचा एक प्रकार सुचवतात, जे सामाजिक संघटना आणि प्रशासनाबद्दलच्या आपल्या समजुतीला हातभार लावतात.
- **भाषिक पुरावा:** लिखित चिन्हांची उपस्थिती संस्कृतीच्या सामाजिक संरचनेची गुंतागुंत आणि नोंदवलेले कायदे किंवा व्यापार करारांची क्षमता दर्शवते.

4. जागतिक संपर्क:

- **सांस्कृतिक आदान-प्रदान:** मेसोपोटेमियासह आय. व्ही. सी. च्या पलीकडेच्या ठिकाणी मुद्रा सापडल्या आहेत, ज्या सूचित करतात की आय. व्ही. सी. हा प्राचीन संस्कृतींच्या व्यापक जाळ्याचा भाग होता. यामुळे जागतिक ऐतिहासिक संदर्भात आयव्हीसीचे महत्त्व अधोरेखित होते.

सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीतील वैज्ञानिक ज्ञान आणि लेखन साहित्य:

वैज्ञानिक ज्ञान

1. शहरी नियोजन आणि वास्तुकला:

- **शहर मांडणी:** हडप्पा आणि मोहेंजो-दारो यासारख्या आयव्हीसीच्या शहरांची वैशिष्ट्ये त्यांच्या सुनियोजित मांडणीद्वारे दर्शविली गेली होती, ज्यात जाळीचे नमुने, निचरा प्रणाली आणि प्रमाणित विटांचे आकार होते. हे शहरी रचना आणि नागरी अभियांत्रिकीची समज प्रतिबिंबित करते.

- **जल व्यवस्थापन:** संस्कृतीने शहरी घरांमध्ये झाकलेले नाले आणि शौचालयांसह प्रगत निचरा प्रणाली विकसित केल्या. हे स्वच्छता, सार्वजनिक आरोग्य आणि हायड्रॉलिक अभियांत्रिकीचे ज्ञान दर्शवते.

2. मापन प्रणाली:

- **वजन आणि मोजमाप:** आय. व्ही. सी. ने प्रमाणित वजन आणि मोजमापांचा वापर केला, जे अनेकदा दगडापासून तयार केले जातात, जे व्यापार आणि व्यापाराची समज दर्शवते. या वजनांची एकरूपता आर्थिक नियमन प्रणाली सूचित करते.
- **दशांश प्रणाली:** वजनात दशांश प्रणालीची उपस्थिती गणितीय सुसंस्कृतता सूचित करते, ज्यामुळे व्यापार आणि बांधकाम सुलभ होते.

3. धातूशास्त्र आणि भौतिक विज्ञान:

- **धातूशास्त्र:** आय. व्ही. सी. धातूशास्त्रात कुशल होते, ज्यामुळे उच्च दर्जाचे तांबे, कांस्य आणि कदाचित कथील देखील तयार होते. या कौशल्याने केवळ साधने तयार करण्यास मदत झाली नाही तर गुंतागुंतीचे दागिने आणि मुद्रा तयार करण्यासही मदत झाली.
- **सिरेमिक्स:** उच्च-तापमानाची आग आणि ग्लेझिंगसह मातीची भांडी तंत्रे, साहित्य विज्ञान आणि सौंदर्यशास्त्रातील प्रगती दर्शवतात.

4. कृषी आणि सिंचन:

- **कृषी पद्धती:** संस्कृतीमध्ये प्रगत शेती केली जात होती, ज्याचा पुरावा गहू, बाली आणि कापूस यासारख्या पिकांच्या लागवडीतून मिळतो. त्यांनी बहुधा पीक फेरपालट आणि सिंचन तंत्राचा वापर केला, ज्यामुळे शाश्वत शेतीची समज दिसून येते.
- **शेतीतील व्यापार:** कृषी अधिशेषामुळे व्यापार सुलभ झाला, जे अर्थशास्त्र आणि संसाधन व्यवस्थापनाचे ज्ञान दर्शवते.

लेखन साहित्य:

1. सिंधू लिपी:

- **लेखन प्रणाली:** आय. व्ही. सी. ही त्याच्या अस्पष्ट लिपीसाठी ओळखली जाते, जी सामान्यतः सिंधू लिपी म्हणून ओळखली जाते. त्यात अनेकदा मुद्रा, मातीची भांडी आणि इतर कलाकृतींवर कोरलेली विविध चिन्हे असतात.
- **प्रतीकवाद:** या लिपीमध्ये चित्रात्मक सादरीकरणे आणि अमूर्त चिन्हांसह सुमारे 400 भिन्न चिन्हे आहेत. या शिलालेखांमुळे प्रशासकीय, धार्मिक किंवा व्यापाराशी संबंधित उद्दिष्टे साध्य झाली असतील.

2. लेखनासाठी वापरलेले साहित्य:

- **मुद्रा:** बहुतेक शिलालेख स्टीटाइटपासून बनवलेल्या मुद्रांवर आढळतात, जे अचूकतेने कोरलेले असतात. हे शिक्के बहुधा व्यापार आणि प्रशासकीय हेतूसाठी वापरले गेले होते, जे अत्याधुनिक नोकरशाही दर्शवते.
- **मातीची भांडी आणि इतर वस्तू:** मातीची भांडी आणि इतर सामग्रीवर देखील लेखन केले गेले होते, जे दैनंदिन जीवनात लिपीचे विविध उपयोग सूचित करतात.

3. अर्थ लावण्यामधील आव्हाने:

- **द्विभाषिक ग्रंथांचा अभाव:** इतर प्राचीन लिप्यांप्रमाणे सिंधू लिपीत द्विभाषिक शिलालेख नाहीत (जसे की इजिप्शियन चित्रलिपींसाठी रोझेटा स्टोन), ज्यामुळे वाचन करणे कठीण होते.
- **शिलालेखांची अल्प लांबी:** बहुतेक शिलालेख संक्षिप्त असतात, ज्यात अनेकदा काही अक्षरे असतात, ज्यामुळे प्रासंगिक समज आणि अर्थ लावणे मर्यादित होते.

4. लिखाणाची संभाव्य कार्ये:

- **प्रशासकीय उपयोग:** नोंद ठेवणे, व्यापार दस्तऐवजीकरण आणि प्रशासकीय कार्यामध्ये लेखनाने बहुधा भूमिका बजावली, जी एक संघटित प्रशासकीय रचना दर्शवते.
- **धार्मिक महत्त्व:** काही विद्वान असे सुचवतात की या लिपीचा आध्यात्मिक किंवा धार्मिक वापर झाला असावा, ज्यामुळे संस्कृतीच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रथा प्रतिबिंबित होतात.

सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीतील राजकीय जीवन:

लेखी नोंदींच्या अभावामुळे त्यांच्या राजकीय जीवनाबद्दल बरेच काही अनुमानास्पद राहिले असले तरी, पुरातत्वीय निष्कर्षांवरून अनेक प्रमुख वैशिष्ट्यांचा अंदाज लावला जाऊ शकतो.

1. शहरी केंद्रे आणि प्रशासन:

1.1 शहर-राज्ये:

- आय. व्ही. सी. मध्ये हडप्पा, मोहेंजोदारो आणि धोलाविरा यासारख्या अनेक प्रमुख शहरी केंद्रांचा समावेश होता. ही शहरे बहुधा शहर-राज्ये म्हणून काम करत होती, प्रत्येकाची स्वतःची स्थानिक प्रशासकीय संरचना होती.
- पुराव्यांवरून असे सूचित होते की ही शहरी केंद्रे सुनियोजित होती, जी सार्वजनिक कामे, व्यापार आणि संसाधन व्यवस्थापनाची व्यवस्था सुनिश्चित करणाऱ्या प्रशासनाच्या केंद्रीकृत स्वरूपाचे संकेत देते.

1.2 प्रशासकीय संस्था:

- **सार्वजनिक संरचना:** मोहेंजोदारो येथील ग्रेट बाथ आणि धान्याच्या गोदामांसारख्या मोठ्या सार्वजनिक इमारतींचे अस्तित्व, शहरी नियोजन, संसाधनांचे वितरण आणि शक्यतो धार्मिक कार्यांसाठी जबाबदार असलेल्या केंद्रीकृत प्राधिकरणाची शिफारस करते.
- **नोकरशाही:** मुद्रा आणि वजनाचा वापर हा व्यापार, कर आकारणी आणि संसाधनांचे वाटप नियंत्रित करणाऱ्या नोकरशाही व्यवस्थेकडे निर्देश करतो.

2. आर्थिक नियंत्रण:

2.1 व्यापार नियमन:

- आय. व्ही. सी. हे स्थानिक आणि दूरच्या प्रदेशांमध्ये (मेसोपोटेमियासारखे) व्यापाराचे केंद्र होते. प्रमाणित वजन आणि

मोजमापांचा पुरावा अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली व्यापार नियंत्रणाची एक अत्याधुनिक प्रणाली सूचित करतो.

- हे नियमन वाणिज्य सुलभ करण्यासाठी आर्थिक धोरणे अंमलात आणण्यास सक्षम असलेली संघटित राजकीय रचना दर्शवते.

2.2 संसाधन व्यवस्थापन:

- सिंचनासाठीचे पाणी, कृषी उत्पादन आणि हस्तकला उत्पादनासाठीचा कच्चा माल यासारख्या संसाधनांवरील नियंत्रण बहुधा प्रशासकीय मंडळाद्वारे व्यवस्थापित केले जात होते, ज्यामुळे अर्थव्यवस्था टिकवून ठेवण्यात राजकीय संघटनेची भूमिका प्रतिबिंबित होते.

3. सामाजिक स्तरीकरण:

3.1 श्रेणीबद्ध समाज:

- विलासी वस्तू आणि विशिष्ट दफन पद्धतींसह विविध कलाकृतींचे अस्तित्व हे सामाजिक स्तरीकरण सूचित करते, जे बहुधा उच्चभ्रू वर्गाद्वारे नियंत्रित केले जाते.
- निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत, व्यापारावर प्रभाव टाकण्यात, लष्करी कृतींमध्ये आणि सार्वजनिक कल्याणात सत्ताधारी वर्गाचा सहभाग असू शकतो.

3.2 धर्माची भूमिका:

- धर्माने प्रशासनात बहुधा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली असावी. सार्वजनिक विधी आणि शिकवे आणि पुतळ्यांमध्ये देवतांची उपस्थिती असे सूचित करते की धार्मिक नेत्यांकडे राजकीय सत्ता किंवा प्रभाव असू शकतो.

4. युद्धाच्या पुराव्यांचा अभाव

4.1 शांततापूर्ण समाज:

- अनेक समकालीन संस्कृतींच्या विपरीत, आयव्हीसीमध्ये युद्ध किंवा लष्करी तटबंदीचे मर्यादित पुरावे आहेत, जे तुलनेने शांततापूर्ण राजकीय परिदृश्य सूचित करतात.
- लष्करी संघर्षाची ही अनुपस्थिती प्रादेशिक विस्तार किंवा विजयापेक्षा शहर-राज्यांमधील व्यापार आणि सहकार्यावर लक्ष केंद्रित करणे सूचित करू शकते.

4.2 संघर्षाचे निराकरण:

- किल्ल्यांचा अभाव संघर्षाचे निराकरण आणि वाटाघाटीसाठी यंत्रणा देखील सुचवू शकतो, ज्यामुळे युद्ध-चालित राजकीय गतिशीलतेऐवजी व्यापार-आधारित कल्पना बळकट होते.

5. राजकीय स्थिरतेसाठी आव्हाने:

5.1 पर्यावरणीय घटक:

- इ. स. पू. 1900 च्या सुमारास आय. व्ही. सी. चा न्हास नदीच्या प्रवाहातील बदल आणि हवामान बदल यासारख्या

पर्यावरणीय बदलांमुळे प्रभावित झाली असावी, ज्यामुळे कृषी उत्पादन आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेला आव्हान मिळू शकले असते आणि राजकीय स्थिरतेवर परिणाम झाला असता.

5.2 अंतर्गत गतीशीलता:

- मोठ्या शहरी लोकसंख्येला संसाधनांच्या कमतरतेमुळे सामाजिक अशांततेचा सामना करावा लागला असेल, ज्यामुळे राजकीय संरचनेत संभाव्य बदल होऊ शकतात किंवा सत्तेच्या गतिशीलतेत बदल होऊ शकतात.

सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीतील धार्मिक जीवन:

मुद्रा, मूर्ती आणि कलाकृतींसह पुरातत्वीय निष्कर्ष, या प्राचीन समाजाच्या आध्यात्मिक श्रद्धा आणि पद्धतींविषयी मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करतात.

1. देवता आणि श्रद्धा

1.1 बहुदेववाद

- आय. व्ही. सी. ने अनेक देवतांची पूजा करत बहुदेववाद पाळला असे मानले जाते. पुरावा पुरुष आणि स्त्री अशा दोन्ही देवतांची उपस्थिती सूचित करतो, जी बहुधा प्रजननक्षमता, निसर्ग आणि घरगुतीपणाचे प्रतिनिधित्व करतात.

1.2 मातृ देवी (Mother Goddess)

- बहुधा अतिशयोक्तीपूर्ण वैशिष्ट्यांसह, 'माता देवी' आकृतीसारखी दिसणारी टेराकोटा मूर्ती, त्यांच्या धार्मिक प्रथांमध्ये प्रजननक्षमता आणि मातृत्वाचे महत्त्व दर्शवते. हे शेती आणि सुपीकता यांच्याशी संबंधित स्त्री देवतांबद्दलचा आदर सूचित करते.

1.3 आद्य-शिव मूर्ती

- काही मुद्रा एखाद्या बसलेल्या योगी किंवा आदि-शिवासारखी आकृती दर्शवतात, ज्याच्या बाजूला अनेकदा प्राणी असतात. यामुळे आयव्हीसी धार्मिक प्रथांना नंतरच्या हिंदू परंपरांशी जोडणारे सिद्धांत समोर आले आहेत.

2. धार्मिक विधी:

2.1. मोठे स्नानकुंड (Great Bath):

- मोहेंजोदारो येथील मोठ्या स्नानगृहाचा एक औपचारिक किंवा धार्मिक हेतू होता असे मानले जाते. त्याचा मोठा आकार आणि अत्याधुनिक निचरा सूचित करतो की त्याचा वापर शुध्दीकरण विधींसाठी केला गेला असावा, ज्यामुळे धार्मिक प्रथांमधील स्वच्छतेचे महत्त्व अधोरेखित होते.

2.2 अग्नि कुंड आणि धार्मिक वस्तू:

- धार्मिक विधींमध्ये अग्नीने भूमिका बजावली असे अग्नीचे कुंड आणि मातीच्या कुंडाच्या पुराव्यांवरून सूचित होते. अर्पण आणि यज्ञ हे त्यांच्या आध्यात्मिक प्रथांचा भाग असू शकतात.

2.3 प्रतीकात्मक कलाकृती:

- असंख्य मुद्रा आणि मातीच्या भांड्यांच्या तुकड्यांवर अशी चिन्हे आहेत जी धार्मिक विश्वासांचे प्रतिनिधित्व करू शकतात, ज्यात स्वस्तिक आणि इतर भौमितिक नमुन्यांचा समावेश आहे, ज्यांना आध्यात्मिक महत्त्व असू शकते.

3. अंत्यसंस्कार पद्धती:

3.1 दफन पद्धती:

- आय. व्ही. सी. ने अंत्यसंस्कार आणि शवविच्छेदन यासह विविध दफन पद्धती प्रदर्शित केल्या. काही कबरींमध्ये मातीची भांडी, दागिने आणि इतर कबर वस्तू होत्या, ज्या मरणोत्तर जीवनातील विश्वास आणि दफनविधीचे महत्त्व दर्शवितात.

3.2 दफनविधीतील प्रतीकात्मकता:

- कबरींमध्ये टेराकोटाच्या मूर्ती आणि कलाकृतींच्या उपस्थितीवरून असे सूचित होते की या वस्तू मृत व्यक्तीसोबत असायच्या, ज्यामुळे मरणोत्तर जीवनाबद्दलची श्रद्धा आणि मृत्यूच्या पलीकडे भौतिक मालमत्तेची आवश्यकता प्रतिबिंबित होते.

4. शहरी रचना आणि धर्म

4.1 मंदिरे आणि पवित्र ठिकाणे:

- कोणतीही मोठी मंदिरे निश्चितपणे ओळखली गेली नसली तरी, सार्वजनिक स्नानगृहे आणि संभाव्य केंद्रीय मेळावे असलेल्या शहरांची मांडणी सांप्रदायिक धार्मिक उपक्रमांचे महत्त्व दर्शवते.
- काळजीपूर्वक केलेल्या शहरी नियोजनात धार्मिक विचार प्रतिबिंबित होऊ शकतात, ज्यात आध्यात्मिक प्रथांसाठी निर्दिष्ट केलेली काही क्षेत्रे असू शकतात.

4.2. पवित्र घटक म्हणून पाणी:

- निचरा आणि जल व्यवस्थापनावर भर दिल्यामुळे असे सूचित होते की पाणी महत्त्वपूर्ण होते, जे कदाचित धार्मिक विधींमध्ये शुध्दीकरण घटक म्हणून पाहिले जाते.

5. सांस्कृतिक सातत्य आणि प्रभाव:

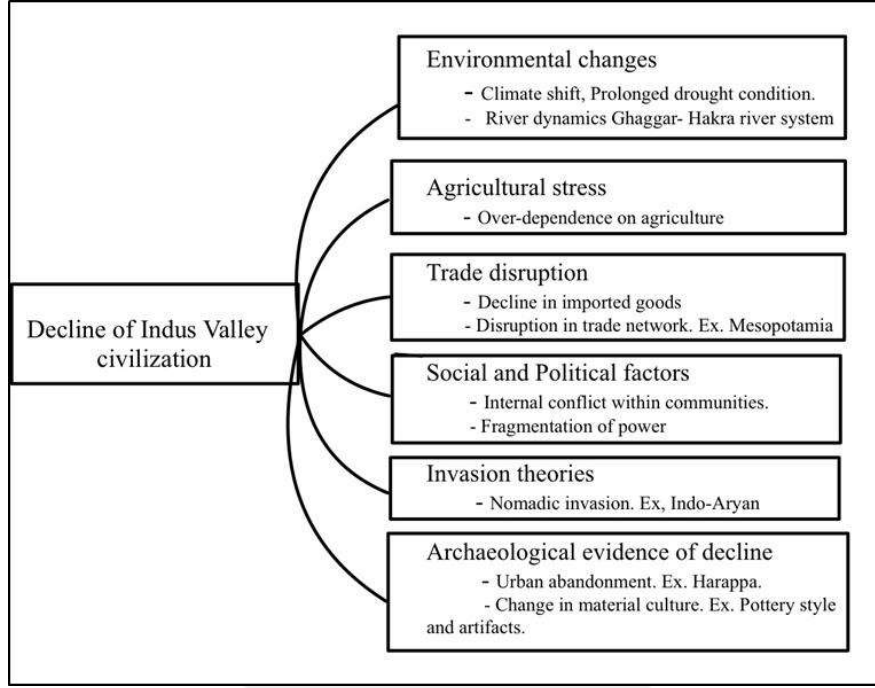
5.1 नंतरच्या परंपरांशी संबंध:

- आय. व्ही. सी. धार्मिक जीवनातील अनेक घटकांचा त्यानंतरच्या भारतीय संस्कृती आणि धर्मावर, विशेषतः हिंदू धर्मावर प्रभाव पडला असावा. निसर्ग, सुपीकता आणि विशिष्ट संकल्पनांबद्दलचा आदर कालांतराने टिकून राहिला असेल.

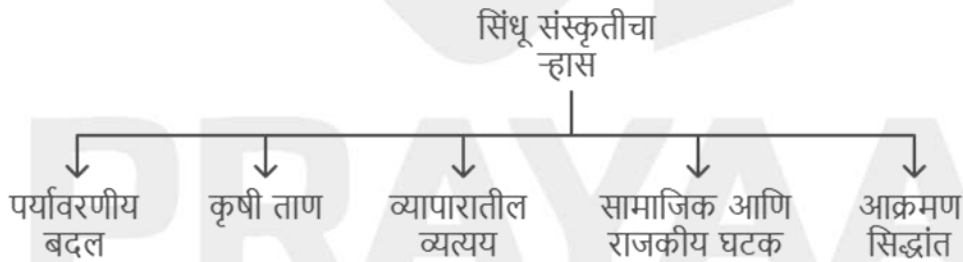
5.2 प्रादेशिक भिन्नता:

- कलाकृतींमधील विविधता धार्मिक पद्धतींमधील प्रादेशिक भिन्नता सूचित करते, ज्यामुळे संस्कृतीचे बहुसांस्कृतिक पैलू प्रतिबिंबित होऊ शकतात.

सिंधू संस्कृतीचा न्हासः

सिंधू संस्कृतीच्या न्हासाची कारणे

3. वैदिक आणि उत्तर- वैदिक संस्कृती:

उत्पत्ती:

इंडो-आर्य स्थलांतर सिद्धांत:

- प्रचलित सिद्धांत असे सूचित करतो की इंडो-आर्य मध्य आशियातून, विशेषतः युरेशियन मैदानासारख्या प्रदेशातून, इ. स. पू. 1500 च्या सुमारास भारतात स्थलांतरित झाले. हे स्थलांतर इंडो-युरोपियन लोकांच्या एका मोठ्या चळवळीचा भाग होते.
- पुरातत्वीय पुरावे स्थलांतराच्या सिद्धांताचे समर्थन करतात, जरी काही विद्वान स्थानिक लोकसंख्या आणि नवागतांमधील परस्परसंवादावर भर देत, स्थलांतराऐवजी सांस्कृतिक प्रसाराच्या कल्पनेवर युक्तिवाद करतात.

हडप्पा संस्कृतीचा प्रभाव:

- सिंधू संस्कृतीच्या (आय. व्ही. सी.) पतनानंतर वैदिक संस्कृतीचा उदय झाला. काही विद्वानांचे असे मत आहे की शहरी नियोजन, व्यापार आणि कृषी पद्धतींसह आयव्हीसीच्या पैलूंचा सुरुवातीच्या वैदिक समाजावर प्रभाव पडला.

वैदिक साहित्य:

1. चार वेद:

1.1 ऋग्वेद:

- **मजकूर:** चार वेदांपैकी सर्वात जुने, ऋग्वेद हे अग्नि (अग्नी), इंद्र (मेघगर्जना) आणि वरुण (वैश्विक क्रम) यासारख्या नैसर्गिक शक्तींशी संबंधित विविध देवतांना समर्पित 1,028 स्तोत्रांनी (सुक्त) बनलेले आहे.
- **रचना:** स्तोत्र दहा पुस्तकांमध्ये (मंडळे) आयोजित केले जातात, ज्यात प्रत्येक स्तोत्रात अनेकदा अनेक श्लोक (रिक) असतात.
- **महत्त्व:** ऋग्वेद वैदिक धार्मिक प्रथा आणि विश्वशास्त्राचा पाया घालतो, धार्मिक यज्ञ आणि दैवी कृपेच्या महत्त्वावर भर देतो.

1.2 सामवेद:

- **मजकूर:** सामवेदामध्ये मुख्यत्वे विधींच्या वेळी जप करण्यासाठी स्वर (समन) असतात. संगीत सादरीकरणाशी जुळवून घेतलेल्या अनेक स्तोत्रांसह हे ऋग्वेदातून मोठ्या प्रमाणात आकर्षित होते.
- **रचना:** दोन प्राथमिक विभागांमध्ये आयोजित, हे संगीत संकेतन आणि धार्मिक विधींमध्ये ध्वनीचे महत्त्व यावर लक्ष केंद्रित करते.
- **महत्त्व:** पूजेतील संगीताच्या भूमिकेवर भर देत, सामवेद वैदिक विधींच्या सादरीकरणात्मक पैलूवर प्रकाश टाकतो.

1.3 यजुर्वेद:

- **मजकूर:** यज्ञवेद विधी आणि यज्ञांसाठी मार्गदर्शक म्हणून काम करतो, ज्यात समारंभांदरम्यान पुजार्यांना वाचण्यासाठी गद्य सूत्रे (यज्ञ) दिली जातात.

- **रचना:** हे दोन मुख्य शाखांमध्ये विभागले गेले आहे: शुक्ल (पांढरा) यजुर्वेद, ज्यामध्ये स्पष्ट सूचना आहेत आणि कृष्ण (काळा) यजुर्वेद, ज्यामध्ये गद्य आणि कविता दोन्ही समाविष्ट आहेत.
- **महत्त्व:** यजुर्वेद विधींचे प्रक्रियात्मक पैलू अधोरेखित करतो, ज्यात वैश्विक क्रम सुनिश्चित करण्यासाठी यज्ञ कसे करावेत याचे तपशीलवार वर्णन केले आहे.

1.4 अथर्ववेद:

- **मजकूर:** अथर्ववेद इतर तीन वेदांपेक्षा वेगळा आहे, ज्यामध्ये दैनंदिन जीवन, आरोग्य आणि दुर्दैवांपासून संरक्षणासाठी स्तोत्रे, मंत्र आणि मंत्रांचा समावेश आहे.
- **रचना:** यात जादूची सूत्रे, घरगुती जीवनाचे विधी आणि तात्विक स्तोत्रे समाविष्ट आहेत.
- **महत्त्व:** हे वेद वैदिक संस्कृतीचे व्यावहारिक आणि गूढ पैलू प्रतिबिंबित करते, धार्मिक विधींबरोबरच सामान्य लोकांच्या चिंता दूर करते.

2. ब्राह्मणे

- **मजकूर:** ब्राह्मणे हे गद्य ग्रंथ आहेत जे वेदांमध्ये वर्णन केलेल्या विधींसाठी स्पष्टीकरण आणि सूचना देतात. ते विधींचे महत्त्व आणि त्यामागील तत्वज्ञान यावर चर्चा करतात.
- **कार्य:** हे ग्रंथ विधी आणि समारंभ, त्यांची अंमलबजावणी आणि त्यात समाविष्ट असलेल्या प्रतीकात्मक अर्थांचे तपशीलवार वर्णन करतात.
- **उदाहरणे:** उल्लेखनीय ब्राह्मणांमध्ये ऐतरेय ब्राह्मण (ऋग्वेदाशी संबंधित) आणि शतपथ ब्राह्मण (यजुर्वेदाशी संबंधित) यांचा समावेश आहे.

3. आरण्यके आणि उपनिषदे:

3.1 आरण्यके:

- **मजकूर:** आरण्यक हे धार्मिक विधींपासून तात्विक विचारांकडे संक्रमण म्हणून काम करतात, बहुतेकदा वनवासी संन्यासी आणि सांसारिक जीवनाचा त्याग करणाऱ्या तपस्वी लोकांवर लक्ष केंद्रित करतात.
- **कार्य:** ते ध्यान पद्धती आणि विधींचे सखोल अर्थ शोधतात, तात्विक चौकशीसाठी आधार तयार करतात.

3.3 उपनिषद:

- **मजकूर:** उपनिषद हे वैदिक विचारांच्या पराकाष्ठेचे प्रतिनिधित्व करतात, ज्यात वास्तवाचे स्वरूप (ब्रह्म) आणि आत्म्याबद्दल (आत्मा) अधिभौतिकीय प्रश्नांचा अभ्यास केला जातो.
- **महत्त्व:** ते कर्म, संसार (पुनर्जन्माचे चक्र) आणि मोक्ष (मुक्ती) यासारख्या प्रमुख संकल्पनांचा परिचय करून देतात. उपनिषदांमध्ये धार्मिक विधींपेक्षा प्रत्यक्ष अनुभव आणि वैयक्तिक साक्षात्कारावर भर दिला जातो.
- **प्रभाव:** त्यांनी हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म आणि जैन धर्मासह नंतरच्या भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्मासाठी तात्विक पायाभरणी केली.

4. सूत्रः

- **मजकूरः** सूत्र हे शिकवण आणि तत्वांचा सारांश देणारे संक्षिप्त सूत्र आहेत. ते विधी (कल्पसूत्रे), नीतिशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान (ब्रह्मसूत्रे) यासह विविध विषयांना संबोधित करतात.
- **कार्यः** सूत्रे स्मरणशक्तीची साधने म्हणून काम करतात, ज्यामुळे ज्ञानाचे तोंडी प्रसारण सुलभ होते.

5. भाषा आणि शैलीः

- **संस्कृतः** वैदिक साहित्य प्रामुख्याने संस्कृतच्या पुरातन स्वरूपात रचले गेले आहे, जे कालांतराने शास्त्रीय संस्कृतमध्ये विकसित झाले.
- **काव्यात्मक रूपः** साहित्य अनेकदा छंद, प्रास आणि अनुप्रास यासह काव्यात्मक साधनांचा वापर करते, ज्यामुळे ते मौखिक पठणासाठी योग्य ठरते.

प्रामुख्याने इ. स. पू. 1500 ते 500 दरम्यान लिहिलेले वैदिक साहित्य, प्रामुख्याने विधी, विश्वशास्त्र, नीतिशास्त्र आणि दैवी स्वरूप यावर लक्ष केंद्रित करून, सुरुवातीच्या भारतीय समाजाच्या धार्मिक जीवनाचे वर्णन करते. चार वेद, ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषदांचा समावेश असलेल्या या ग्रंथांमध्ये प्राचीन भारताच्या आध्यात्मिक परिदृश्याला आकार देणाऱ्या श्रद्धा आणि पद्धतींचे समृद्ध चित्र प्रतिबिंबित होते.

1. दैवी स्वरूपः

1.1 बहुदेववादः

- वैदिक धर्म बहुदेववादी होता, ज्यामध्ये नैसर्गिक घटक आणि वैश्विक शक्तींशी संबंधित देवतांचा समूह होता. प्रमुख देवांमध्ये हे समाविष्ट होते:
 - इंद्रः मेघगर्जना आणि युद्धाचा देव.
 - अग्निः अग्निदेव, विधी आणि अर्पणांच्या केंद्रस्थानी.
 - वरुणः वैश्विक व्यवस्था आणि सत्याचा रक्षक.
 - सोमः धार्मिक विधींमध्ये वापरल्या जाणार्या पवित्र पेय, सोमशी संबंधित देवता.

ब्रह्मची संकल्पना

- नंतरचे ग्रंथ, विशेषतः उपनिषद, ब्रह्म या संकल्पनेची ओळख करून देतात, जे सर्व अस्तित्वामध्ये अंतर्भूत असलेले अंतिम, अपरिवर्तनीय वास्तव आहे, जे वैश्विक आत्म्याचे प्रतीक आहे.

2. विधीः

1.1 यज्ञ (बलिदानाचे विधी):

- यज्ञ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वैदिक धार्मिक जीवनात यज्ञ हा केंद्रस्थानी होता. या विधींचा उद्देश देवांचे समाधान करणे, वैश्विक व्यवस्था सुनिश्चित करणे आणि व्यक्ती आणि समुदायांसाठी आशीर्वाद सुरक्षित करणे हा होता.

- **स्तोत्रे:** वेदांमध्ये या विधींच्या दरम्यान पठित केलेली असंख्य स्तोत्रे आहेत, जी योग्य उच्चारण आणि स्वरांचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

2.2 अग्नी विधी:

- वैदिक विधींमध्ये अग्नीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. अग्नी देवता अग्निचा नैवेद्यात समावेश केला जात असे, ज्यात तूप (शुद्ध लोणी), धान्य आणि इतर पदार्थांचा समावेश होता, जे पृथ्वीवरील आणि दैवी क्षेत्रांमधील संबंध दर्शवतात.

2.3 घरगुती आणि सामुदायिक विधी:

- भव्य सार्वजनिक यज्ञाबरोबरच वैयक्तिक आणि कौटुंबिक कल्याणासाठी घरगुती विधी आवश्यक होते. यामध्ये जन्म, विवाह आणि मृत्यू यासारख्या जीवनाच्या टप्प्यांना (संस्कार) चिन्हांकित करणारे दैनंदिन अर्पण आणि समारंभ समाविष्ट होते.

3. ग्रंथांचे स्रोत:

3.1 वेद:

- **ऋग्वेद:** दैवी उपासनेचे स्वरूप आणि विधींच्या महत्त्वाविषयी अंतर्दृष्टी प्रदान करणारी देवतांना समर्पित स्तोत्रे यात आहेत.
- **सामवेद:** विधींसाठी स्वर आणि मंत्रांवर लक्ष केंद्रित करते, जे उपासनेच्या सादरीकरणात्मक पैलूवर प्रकाश टाकते.
- **यजुर्वेद:** विधी अचूकतेच्या महत्त्वावर भर देत विधी आयोजित करण्यासाठी प्रक्रियात्मक मार्गदर्शन प्रदान करते.
- **अथर्ववेद:** आरोग्य, संरक्षण आणि दैनंदिन चिंता दूर करण्यासाठी मंत्र, मोहिनी आणि व्यावहारिक विधी समाविष्ट आहेत.

3.2 ब्राह्मणे:

- हे ग्रंथ वेदांमध्ये वर्णन केलेल्या विधींविषयी तपशीलवार माहिती देतात आणि विधींचे महत्त्व स्पष्ट करतात आणि तात्विक अर्थ लावतात.

3.3 उपनिषद:

- धार्मिक विधींपासून तात्विक प्रवचनाकडे संक्रमण करताना, उपनिषदांमध्ये आत्म्याचे स्वरूप (आत्मा) आणि त्याचा ब्राह्मणाशी असलेला संबंध यासारख्या संकल्पनांचा शोध घेतला जातो, ज्यामध्ये आध्यात्मिक ज्ञान आणि वैयक्तिक अनुभवावर भर दिला जातो.

4. नैतिक आणि मूल्य शिकवण:

4:1 धर्म:

- वैदिक साहित्य धर्म किंवा कर्तव्याच्या संकल्पनेची रूपरेषा देते, जी वैयक्तिक वर्तन आणि सामाजिक निकषांवर नियंत्रण ठेवते. वैश्विक व्यवस्था आणि वैयक्तिक कल्याण राखण्यासाठी धर्माचे पालन करणे आवश्यक होते.

4. 2 कर्म आणि पुनर्जन्म:

- कर्म (कृती) आणि संसार (पुनर्जन्माचे चक्र) या कल्पना नंतरच्या ग्रंथांमध्ये उदयास येतात, ज्या वैदिक धर्माच्या नैतिक रचनेवर

प्रभाव टाकतात आणि असे सूचित करतात की कृतींचे परिणाम या जीवनाच्या पलीकडेही असतात.

5. तपश्चर्या पद्धती:

5.1 त्याग:

- आरण्यक आणि उपनिषदे तपश्चर्या आणि ध्यानाकडे वळणाऱ्या बदलावर प्रकाश टाकतात, ज्यात धार्मिक विधीपेक्षा आध्यात्मिक ज्ञानाच्या शोधावर भर दिला जातो. यामुळे अध्यात्माच्या अधिक आत्मनिरीक्षणात्मक दृष्टिकोनाची सुरुवात होते.

5.2 गूढवाद आणि ध्यान:

- नंतरचे वैदिक ग्रंथ ध्यान आणि आत्मसाक्षात्कार यांना ब्रह्मज्ञान समजून घेण्याचा मार्ग म्हणून, धार्मिक उपासनेच्या पलीकडे जाऊन सत्याच्या वैयक्तिक शोधाकडे नेण्याचे समर्थन करतात.

6. वैदिक धर्माचा वारसा:

6.1 हिंदू धर्मावर प्रभाव:

- वैदिक धर्माने हिंदू धर्मासाठी पायाभरणी केली, त्याचे विधी, विश्वास आणि तात्विक संकल्पनांवर प्रभाव पाडला जो आजही कायम आहे.

6.2 सांस्कृतिक एकत्रीकरण:

- स्थानिक श्रद्धा आणि पद्धतींचे वैदिक परंपरांशी एकत्रीकरण झाल्याने भारतात वैविध्यपूर्ण आणि समृद्ध आध्यात्मिक वारसा निर्माण झाला, ज्यात विविध अर्थ आणि विचारधारांना सामावून घेतले गेले.

वैदिक संस्कृतीतील राज्यव्यवस्था

सुमारे इ. स. पू. 1500 ते इ. स. पू. 500 पर्यंतच्या वैदिक संस्कृतीतील राजकारण हे एका गुंतागुंतीच्या सामाजिक आणि राजकीय संरचनेचे वैशिष्ट्य आहे, ज्याने नंतरच्या भारतीय राज्यांचा पाया रचला. वैदिक कालखंडाचे दस्तऐवजीकरण प्रामुख्याने वेदांद्वारे केले जाते, जे त्या काळातील धार्मिक, सामाजिक आणि राजकीय जीवन प्रतिबिंबित करणारे प्राचीन ग्रंथ आहेत.

1. राजकीय रचना:

- **वर्ण प्रणाली:** वैदिक समाजाचे चार मुख्य वर्णांमध्ये वर्गीकरण करण्यात आले: ब्राह्मण (पुजारी), क्षत्रिय (योद्धा आणि शासक), वैश्य (व्यापारी आणि शेतकरी) आणि शूद्र (मजूर). ही व्यवस्था सामाजिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्या ठरवते, शासन आणि राजकीय अधिकारांवर प्रभाव टाकते.
- **जनपद आणि महाजनपद:** राजकीय घटकांना जनपद म्हणून ओळखले जात होते, जे नंतर महाजनपद नावाच्या मोठ्या संस्थांमध्ये विकसित झाले. ही सुरुवातीची राज्ये किंवा प्रजासत्ताक होती ज्यांनी प्रदेश आणि शासन परिभाषित केले होते.
- **राजा (किंग):** राजकीय नेता, ज्याला अनेकदा राजा म्हणून संबोधले जाते, तो प्रशासनाचा केंद्रबिंदू होता. राजाकडे धर्माचा (नैतिक कायदा) संरक्षक आणि समर्थक म्हणून पाहिले जात असे आणि तो सुव्यवस्था राखण्यासाठी, लष्करी मोहिमा आयोजित करण्यासाठी आणि विधींवर देखरेख ठेवण्यासाठी जबाबदार होता.

2. राजकीय संस्था:

- **सभा आणि समिती:** या लोकप्रिय सभा होत्या ज्यांनी प्रशासनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
 - **सभा:** प्रामुख्याने सरदार आणि योद्ध्यांनी बनलेल्या वडिलधाऱ्यांच्या मंडळाने राजाला सल्ला दिला आणि राज्याच्या बाबींवर चर्चा केली.
 - **समिती:** एक व्यापक सभा ज्यामध्ये विविध जमाती आणि समुदायांच्या प्रतिनिधींचा समावेश होता, ज्यामुळे सामूहिक निर्णय घेण्यास मदत होते.
- **प्रशासकीय विभाग:** जनपदातील प्रदेशांचे प्रशासन छोट्या तुकड्यांद्वारे केले जात असे. कार्यक्षम प्रशासन आणि कर संकलन सुनिश्चित करण्यासाठी राजाने या विभागांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली.

3. कायदा आणि सुव्यवस्था:

- **धर्म:** धर्माची संकल्पना वैदिक राजवटीच्या केंद्रस्थानी होती. कायदे पवित्र ग्रंथांमधून तयार केले गेले होते आणि सामाजिक सलोख्यासाठी धर्माचे पालन करणे आवश्यक मानले जात होते. राजाकडून या कायदांची अंमलबजावणी करणे आणि न्याय सुनिश्चित करणे अपेक्षित असे.
- **पुजाऱ्याची भूमिका:** वैदिक ज्ञानाचे संरक्षक म्हणून ब्राह्मणांनी राजाच्या अधिकाराला कायदेशीर मान्यता देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. त्यांनी राज्याची स्थिती बळकट करणारे विधी केले आणि राज्यासाठी दैवी आशीर्वाद मागत.

4. सैन्य आणि युद्ध:

- **क्षत्रिय कर्तव्ये:** साम्राज्याच्या संरक्षणासाठी क्षत्रिय जबाबदार होते. युद्ध सामान्य होते, जे अनेकदा प्रादेशिक विस्तार, संसाधन संपादन किंवा आंतर-आदिवासी शत्रुत्वामुळे प्रेरित असे.
- **लष्करी संघटना:** सैन्यात विविध समुदायातील योद्धे होते. राजाने युद्धात आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करणे आणि आपल्या प्रजेचे रक्षण करणे अपेक्षित असे.

5. आर्थिक पैलू

- **कृषी आणि व्यापार:** अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीप्रधान होती, शेती हा राजवटीचा कणा होता. राजकीय युती आणि सत्तेच्या गतिशीलतेवर प्रभाव टाकणाऱ्या आंतर-प्रादेशिक देवाणघेवाणीसह व्यापारही भरभराटीला आला.
- **कर आकारणी:** राजाने अनेकदा कृषी उत्पादनांच्या किंवा व्यापारातील वस्तूंच्या वाट्याच्या स्वरूपात कर लादले. या महसुलामुळे शाही दरबार, लष्करी आणि धार्मिक कार्यांना पाठबळ मिळाले.

6. धार्मिक प्रभाव:

- **वैदिक विधी आणि अधिकार:** राजकीय अधिकार धार्मिक प्रथांशी जोडलेले होते. राजाने वैदिक विधी करणे हे त्याच्या राजवटीला कायदेशीर मान्यता देण्यासाठी आणि समृद्धी सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक होते.
- **विश्वाशी संबंध:** राजकीय व्यवस्थेकडे वैश्विक व्यवस्थेचे प्रतिबिंब म्हणून पाहिले गेले. हा सुसंवाद कायम राखणे, प्रशासनाला आध्यात्मिक तत्वांशी सुसंगत करणे हे राजाचे कर्तव्य होते.

हडप्पा संस्कृती आणि वैदिक संस्कृती यांच्यातील तुलना:

1. कालावधी:

- हडप्पा संस्कृती: अंदाजे इ. स. पू. 2600 ते इ. स. पू. 1900, सिंधू खोऱ्यातील संस्कृतीचा भाग.
- वैदिक संस्कृती: सुमारे इ. स. पू. 1500 ते इ. स. पू. 500, हडप्पा संस्कृतीच्या पतनानंतर.

2. भौगोलिक विस्तार

- हडप्पा संस्कृती: प्रामुख्याने दक्षिण आशियातील वायव्य भागात स्थित आहे, ज्यामध्ये हडप्पा, मोहेंजो-दारो आणि धोलावीरा यासारख्या प्रमुख शहरी केंद्रांसह आधुनिक पाकिस्तान आणि वायव्य भारत समाविष्ट आहे.
- वैदिक संस्कृती: वायव्येकडे उगम पावली, हळूहळू उत्तर आणि मध्य भारतात, प्रामुख्याने गंगा नदीच्या खोऱ्यात विस्तारत गेली.

3. शहरीकरण आणि वसाहतींचे नमुने:

- हडप्पा संस्कृती: सुसज्ज शहरे, अत्याधुनिक जलनिस्सारण प्रणाली आणि प्रमाणित विटांचे बांधकाम यासह प्रगत शहरी नियोजन हे त्याचे वैशिष्ट्य आहे. शहरांमध्ये सार्वजनिक इमारती आणि बाजारपेठा होत्या.
- वैदिक संस्कृती: प्रामुख्याने ग्रामीण आणि पशुपालक, शहरी केंद्रांऐवजी लहान वसाहती आणि कृषी समुदायांवर लक्ष केंद्रित करणे. नंतरच्या काळात मोठ्या राज्यांचा (महाजनपद) उदय झाला.

4. सामाजिक रचना:

- हडप्पा संस्कृती: लेखी नोंदींच्या अभावामुळे विशिष्ट श्रेणीसुधारणा चांगल्या प्रकारे समजल्या जात नसल्या तरी, पुरावा एक स्तरीकृत समाज सूचित करतो. सामाजिक संघटनेचा अंदाज कलाकृती आणि शहरी नियोजनावरून लावला जातो.
- वैदिक संस्कृती: वर्ण प्रणालीच्या (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र) भोवती संरचित, ज्यात हडप्पा समाजापेक्षा सामाजिक भूमिका, जबाबदाऱ्या आणि पदानुक्रम अधिक स्पष्टपणे परिभाषित केले गेले.

5. अर्थव्यवस्था:

- हडप्पा संस्कृती: शेतीवर (गहू, जव, कापूस) आधारित अर्थव्यवस्था, मेसोपोटेमियासारख्या दुर्गम प्रदेशांशी व्यापाराद्वारे पूरक. शिकव्यांचा वापर एक अत्याधुनिक व्यापार प्रणाली दर्शवितो.
- वैदिक संस्कृती: पशु संगोपन आणि व्यापारावर वाढता भर देणारी कृषी अर्थव्यवस्था. संपत्तीचे मोजमाप अनेकदा गुरांमध्ये केले जात असे आणि विनिमय पद्धती प्रचलित होत्या.

6. धर्म आणि श्रद्धा:

- हडप्पा संस्कृती: अस्पष्ट लिपीमुळे धर्म कमी समजला जातो, परंतु प्रजननक्षमता, निसर्ग आणि बहुधा आद्य-शिव आकृत्यांशी (जसे की "पशुपती" मुद्रा) संबंधित पूजा पद्धतींचे संकेत आहेत.

- **वैदिक संस्कृती:** धार्मिक ग्रंथांनी (वेदांनी) समृद्ध, देवतांच्या देवतांसह (इंद्र, अग्नि, वरुण) आणि विधी. त्याग आणि समारंभांवर जोरदार लक्ष केंद्रित करून धर्म दैनंदिन जीवन आणि राज्यकलेचा अविभाज्य भाग होता.

7. भाषा आणि साहित्य:

- **हडप्पा संस्कृती:** त्यांची भाषा, साहित्य आणि ऐतिहासिक नोंदींबद्दलचे ज्ञान मर्यादित करून ही लिपी अद्याप स्पष्ट झालेली नाही.
- **वैदिक संस्कृती:** वेद (ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद) त्यांची भाषा, श्रद्धा आणि सामाजिक पद्धतींबद्दल विस्तृत माहिती प्रदान करतात. संस्कृत ही प्राथमिक भाषा होती.

8. कला आणि हस्तकला:

- **हडप्पा संस्कृती:** उच्च दर्जाची मातीची भांडी, गुंतागुंतीचे मणीकाम, मुद्रा आणि धातूकामासाठी ओळखली जाते. कलेमध्ये अनेकदा प्राण्यांचे नमुने आणि भौमितिक रचना असतात.
- **वैदिक संस्कृती:** कविता आणि स्तोत्रांसह मौखिक परंपरेवर भर दिला, परंतु मातीची भांडी, साधने आणि नंतरच्या स्थापत्यशास्त्रीय प्रगती (मंदिरे) च्या स्वरूपात कला देखील तयार केली.

9. राजकीय संघटना:

- **हडप्पा संस्कृती:** प्रशासनाची रचना अस्पष्ट आहे परंतु त्यात शहरी केंद्रांवर आधारित केंद्रीकृत प्रशासनाचा एक प्रकार समाविष्ट असण्याची शक्यता आहे. राजा किंवा सत्ताधारी अभिजात वर्गाची भूमिका अनुमानास्पद आहे परंतु त्याची पुष्टी झालेली नाही.
- **वैदिक संस्कृती:** राजकीय संघटनेत सरदार किंवा राजे (राजे) यांच्या नेतृत्वाखालील आदिवासी महासंघांचा समावेश असतो, ज्यात परिषदा (सभा आणि समिती) निर्णय घेण्यात भूमिका बजावतात.

सामाजिक बदल आणि वैदिक संस्कृतीनंतर नवीन शहरांचा उदय

1. वैदिक ते उत्तर-वैदिक समाजाकडे संक्रमण:

- **वैदिक काळाचा अंत:** साधारणपणे इ. स. पू. 1500 ते इ. स. पू. 500 पर्यंतच्या वैदिक काळाने हळूहळू नवीन सामाजिक आणि राजकीय गतिशीलतेला मार्ग दिला, ज्यावर समाजाची वाढती गुंतागुंत आणि वैदिक संस्कृतीचे वैशिष्ट्य असलेल्या आदिवासी आणि पशुपालक संघटनेच्या घसरणीचा प्रभाव होता.
- **नवीन सामाजिक संरचनांचा उदय:** जसजशी शेती अधिक स्थायिक आणि तीव्र होत गेली, तसतसे सामाजिक स्तरीकरण अधिक स्पष्ट होत गेले, ज्यामुळे पारंपारिक वर्ण प्रणालीच्या पलीकडे वेगळे वर्ग स्थापन झाले.

2. शहरीकरण आणि नवीन शहरांचा उदय:

- **महाजनपदांची निर्मिती:** इ. स. पू. 6व्या शतकापर्यंत, महाजनपदांचा (मोठी राज्ये किंवा प्रजासत्ताक) उदय लक्षणीय बदल दर्शवितो. प्रमुख केंद्रांमध्ये खालील समाविष्ट आहे:

- मगध.

- कोसल.
- वत्स.
- अवंती.

- **शहरी केंद्रे:** पाटलीपुत्र (आधुनिक पाटणा), वैशाली आणि तक्षशिला यासारखी शहरे महत्त्वाची शहरी केंद्रे म्हणून उदयास आली, ज्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे वाढलेला व्यापार, वाणिज्य आणि प्रशासन.

3. सामाजिक बदल:

- **वर्ग रचना:** कठोर वर्ण प्रणाली अधिक गुंतागुंतीच्या जाती व्यवस्थेत (जाती) विकसित झाली, जिथे सामाजिक हालचाल मर्यादित झाली आणि व्यावसायिक विभागणी अधिक रुंदावली.
- **व्यापार आणि संघांची भूमिका:** वाढत्या व्यापारी वर्गाने समाजावर प्रभाव टाकण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे व्यापार आणि हस्तकला नियंत्रित करणाऱ्या संघांची (सेनिस) निर्मिती झाली. यामुळे वाढत्या शहरी मध्यमवर्गाला हातभार लागला.

4. राजकीय घडामोडी:

- **राजेशाही राज्ये:** आदिवासी सरदारांकडून शक्तिशाली राजेशाहीकडे संक्रमण झाल्याने राजांचा उदय झाला, ज्यांनी अनेकदा दैवी अधिकाराचा दावा करून आणि केंद्रीकृत प्रशासन स्थापन करून सत्ता मजबूत केली.
- **प्रजासत्ताक आणि विधानसभा:** काही प्रदेशांनी शासनाचे प्रजासत्ताक स्वरूप (उदा. लिच्छावी आणि वृज्जी) राखले, जेथे विधानसभांनी सामूहिक निर्णय घेण्यावर भर देत प्रशासनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

5. आर्थिक बदल:

- **कृषी प्रगती:** सुधारित सिंचन तंत्रासारख्या कृषी क्षेत्रातील नवकल्पनांमुळे अतिरिक्त उत्पादन, व्यापार आणि आर्थिक स्थैर्याला चालना मिळाली.
- **व्यापार जाळे:** जमिनीवरील (रेशीम मार्ग) आणि सागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या व्यापक व्यापार मार्गांच्या विकासामुळे वस्तू, कल्पना आणि संस्कृतींची देवाणघेवाण सुलभ झाली, ज्यामुळे व्यावसायिक केंद्रे म्हणून शहरांची वाढ झाली.

6. सांस्कृतिक विकास:

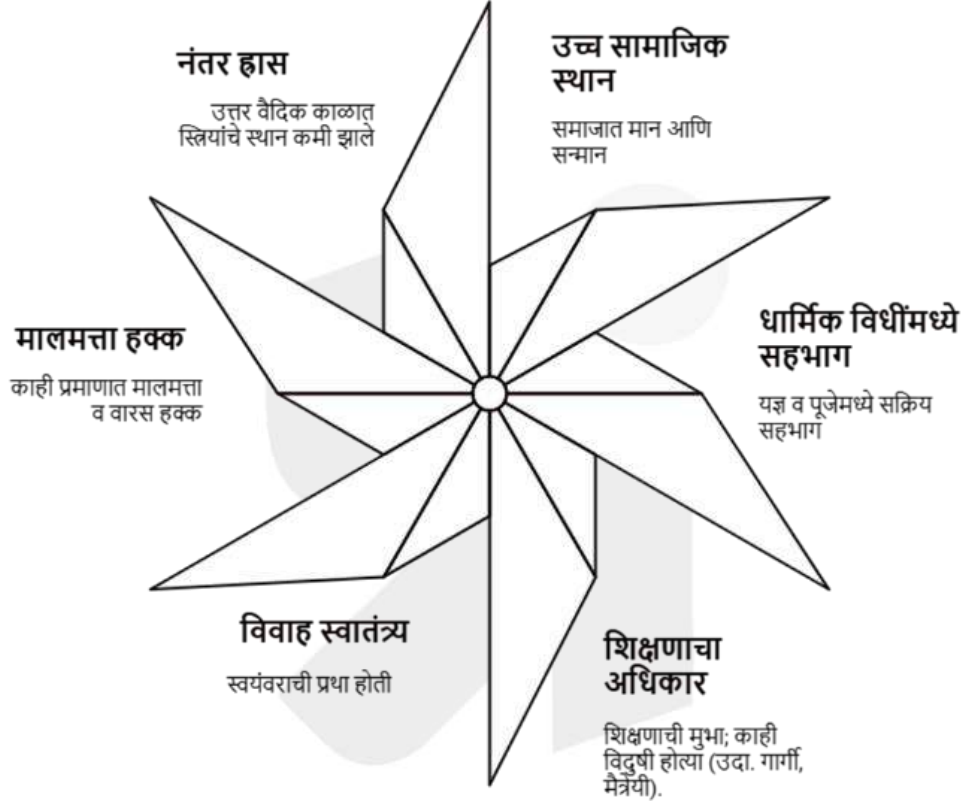
- **धार्मिक आणि तात्विक चळवळी:** वैदिक काळानंतर बौद्ध आणि जैन धर्मासह नवीन धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा उदय झाला, ज्याने प्रस्थापित वैदिक रुढीवादाला आव्हान दिले आणि समाजाच्या व्यापक वर्गाला आकर्षित केले.
- **कला आणि वास्तुकला:** स्तूप, मठ आणि मंदिरांच्या बांधकामामुळे धार्मिक चळवळींचा वाढता प्रभाव प्रतिबिंबित होत असल्याने या काळात कला आणि वास्तुकलेमध्येही लक्षणीय प्रगती झाली.

7. नवीन शहरांचा वारसा:

- **सांस्कृतिक वितळणारी भांडी:** नवीन शहरे सांस्कृतिक केंद्रे बनली, ज्यामुळे विविध गटांमधील संवादाला चालना मिळाली आणि कल्पना, कला आणि साहित्याची समृद्ध देवाणघेवाण झाली.

- भविष्यातील साम्राज्यांचा पाया-शहरी आणि राजकीय घडामोडींनी मौर्य आणि गुप्त साम्राज्यांसारख्या नंतरच्या साम्राज्यांसाठी पायाभरणी केली, ज्याने भारतीय उपखंडाच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय परिदृश्याला आणखी आकार दिला.

वैदिक काळात स्त्रियांची भूमिका

PRAYAAS

4. धार्मिक चळवळ (जैन धर्म, बौद्ध धर्म)

जैन धर्म आणि बौद्ध धर्माच्या उदयामागची कारणे

इ. स. पू. 6व्या शतकातील जैन धर्म आणि बौद्ध धर्माच्या उदयाला प्राचीन भारतीय समाजाला आकार देणाऱ्या सामाजिक, राजकीय आणि धार्मिक घटकांच्या संगमाचे श्रेय दिले जाऊ शकते. प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत.

1. सामाजिक बदल

- **वैदिक अधिकारात घट:** वैदिक विधी अधिकाधिक विस्तृत आणि सामान्य लोकांसाठी दुर्लक्षित होत असताना, अनेकांनी पुरोहित मध्यस्थीपेक्षा वैयक्तिक अनुभवावर भर देणारे पर्यायी आध्यात्मिक मार्ग शोधले.
- **सामाजिक स्तरीकरण:** कठोर जातीव्यवस्थेने सामाजिक पदानुक्रमाच्या खालच्या स्तरावरील लोकांमध्ये असंतोष निर्माण केला, ज्यात व्यापारी आणि शेतकरी यांचा समावेश होता, ज्यांना जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म त्यांच्या अधिक समतावादी तत्वांमुळे आकर्षक वाटले.

2. तात्विक आणि धार्मिक असंतोष:

- **अर्थ शोधणे:** आध्यात्मिक पूर्ती आणि दुःख समजून घेण्याची वाढती इच्छा यामुळे व्यक्तींना मानवी स्थितीला संबोधित करणाऱ्या नवीन तात्विक प्रणालींचा शोध घेण्यास प्रवृत्त केले.
- **धार्मिक विधी नाकारणे:** जैन धर्म आणि बौद्ध धर्म या दोघांनीही वैदिक धर्माच्या धार्मिक प्रथांवर टीका केली आणि आध्यात्मिक मुक्तीचा मार्ग म्हणून नैतिक आचरण आणि वैयक्तिक ध्यान यावर भर दिला.

3. तपस्वी परंपरांचा प्रभाव:

- **तपस्वी प्रथांचा उदय:** त्या काळात त्याग, ध्यान आणि स्व-शिस्त यावर भर देणाऱ्या विविध तपस्वी चळवळींचा उदय झाला. यामुळे महावीर आणि बुद्धाच्या शिकवणीची पायाभरणी झाली, ज्यांच्यावर पूर्वीच्या तपस्वी परंपरांचा प्रभाव होता.
- **मुक्तीचा शोध:** पुनर्जन्माच्या (संसार) चक्रातून सुटून मुक्ती (मोक्ष किंवा निर्वाण) मिळवण्याचे साधन म्हणून व्यक्ती अधिकाधिक तपश्चर्येकडे आकर्षित होत होत्या.

4. राजकीय घटक:

- **सत्तेचे विभाजन:** असंख्य लहान राज्ये आणि प्रजासत्ताकांच्या उदयामुळे असे वातावरण निर्माण झाले जेथे एकाच धार्मिक परंपरेच्या वर्चस्वापासून मुक्त होऊन नवीन कल्पना भरभराटीला येऊ शकतील.
- **राजकीय पाठिंबा:** जैन आणि बौद्ध धर्माच्या नैतिक शिकवणीकडे आकर्षित झालेल्या काही शासकांनी या धर्माचा प्रसार सुलभ करण्यासाठी आश्रय आणि पाठबळ दिले.

5. आर्थिक बदल:

- **शहरीकरण आणि व्यापार:** व्यापार आणि शहरी केंद्रांच्या वाढीमुळे विविध गटांमध्ये परस्पर संवाद वाढला. अनेकदा या नवीन धर्मांना पाठिंबा देणाऱ्या व्यापाऱ्यांनी त्यांच्या प्रसारात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

- **संपत्ती आणि प्रभाव:** जसजसा व्यापार भरभराटीला आला, तसतसे नवीन वर्ग उदयास आले ज्यांनी त्यांच्या सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत आध्यात्मिक आणि तात्विक प्रणालींचा शोध घेतला, ज्यामुळे जैन आणि बौद्ध समुदायांची वाढ झाली.

6. सांस्कृतिक आणि बौद्धिक वातावरण:

- **बौद्धिक आदान-प्रदान:** हा काळ चैतन्यशील तात्विक चर्चांनी चिन्हांकित केला होता, ज्यामध्ये असंख्य विचारवंत नैतिकता, अस्तित्व आणि आत्म्याचे स्वरूप या प्रश्नांचा शोध घेत होते. या बौद्धिक वातावरणामुळे जैन आणि बौद्ध धर्माच्या विकासाला चालना मिळाली.
- **पूर्वीच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव:** दोन्ही धर्मांवर उपनिषदांसह पूर्वीच्या आध्यात्मिक परंपरांचा प्रभाव होता, तरीही त्यांनी पर्याय शोधणाऱ्यांना आकर्षित करणारे विशिष्ट मार्ग देऊ केले.

7. वलयांकित नेते:

- **महावीर आणि बुद्ध:** महावीर आणि सिद्धार्थ गौतम (बुद्ध) यांची आकर्षक व्यक्तिमत्त्वे आणि शिकवणींनी अनुयायांना आकर्षित केले. करुणा, अहिंसा आणि वैयक्तिक अनुभव यावर त्यांनी दिलेला भर मोठ्या प्रमाणावर प्रतिध्वनित झाला.
- **प्रभावी संवादक:** दोन्ही नेते त्यांच्या कल्पना अनेकदा दृष्टांत आणि संवादांद्वारे प्रभावीपणे मांडत असत, ज्यामुळे त्यांची शिकवण व्यापक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचत असे.

जैन धर्म:

वर्धमान महावीर आणि त्यांची शिकवण:

1. जीवन आणि पार्श्वभूमी:

- **जन्म:** जैन धर्माचे 24 वे तीर्थंकर वर्धमान महावीर यांचा जन्म इ. स. पू. 599 मध्ये कुंडग्राम येथे (आधुनिक काळातील बिहार, भारत) झाला.
- **कुटुंब:** ते एका राजघराण्यातील क्षत्रिय कुटुंबातील होते. त्याचे वडील सिद्धार्थ हे इक्ष्वाकू वंशाचे प्रमुख होते.
- **त्याग:** वयाच्या 30 व्या वर्षी, दुःख, म्हातारपण आणि मृत्यूची वास्तविकता अनुभवल्यानंतर, महावीराने आध्यात्मिक ज्ञानाच्या शोधात आपले कुटुंब आणि मालमत्ता सोडून आपल्या सांसारिक जीवनाचा त्याग केला.

2. आध्यात्मिक प्रवास:

- **तपश्चर्या-** महावीरांनी 12 वर्षे कठोर तपश्चर्या पद्धतींमध्ये घालवली, ज्यात ध्यान, उपवास आणि आत्म-शिस्त यांचा समावेश होता. त्याने भटकणाऱ्या भिक्षूचे जीवन स्वीकारले.
- **ज्ञानप्राप्ती:** अनेक वर्षांच्या तीव्र ध्यानधारणेनंतर, त्याने वयाच्या 42 व्या वर्षी परम सत्य आणि मुक्तीची जाणीव होऊन केवल ज्ञान (सर्वोच्च ज्ञान) प्राप्त केले.

3. शिकवण:

- महावीराची शिकवण जैन धर्माचा पाया आहे आणि त्याचा सारांश खालीलप्रमाणे केला जाऊ शकतो:

अ. मुख्य तत्त्वे:

- **अहिंसा (अहिंसा):** अहिंसेचे तत्त्व हे महावीराच्या शिकवणीच्या केंद्रस्थानी आहे. सर्व सजीवांमध्ये आत्मा असतो आणि ते करुणेश पात्र असतात यावर त्यांनी भर दिला. अत्यंत अहिंसेच्या जीवनशैलीला प्रोत्साहन देत, कोणत्याही प्राण्याला हानी पोहोचवू नये यासाठी जैनांना प्रोत्साहित केले जाते.
- **सत्य (सत्य):** महावीरांनी विचार, शब्द आणि कृतींमध्ये सत्यतेचे महत्त्व शिकवले. खोटे बोलण्याकडे स्वतःविरुद्ध आणि इतरांविरुद्ध हिंसाचाराचा एक प्रकार म्हणून पाहिले जाते.
- **अस्तेय (चोरी न करणे):** हे तत्त्व केवळ चोरीच्या पलीकडे विस्तारते; त्यात इतरांच्या मालमत्तेचा आदर करणे आणि शोषण टाळणे समाविष्ट आहे.
- **ब्रह्मचर्य (ब्रह्मचर्य/पवित्रता):** महावीरांनी संयम आणि निष्ठेवर भर दिला, सामान्य लोकांसाठी एकविवाहित नातेसंबंधांना प्रोत्साहन देताना भिक्षू आणि ननसाठी ब्रह्मचर्याचे समर्थन केले.
- **अपरिग्रह (गैर-स्वामित्व):** महावीरांनी शिकवले की मालमत्तेच्या आसक्तीमुळे दुःख होते. अनासक्तीचा सराव केल्याने एखाद्याला आध्यात्मिक प्रगती करण्यास मदत होते.

जैन धर्माची मुख्य तत्त्वे

ब. कर्म आणि पुनर्जन्म

- **कर्म सिद्धांत:** महावीरांनी शिकवले की प्रत्येक कृतीचे परिणाम (कर्म) असतात जे आत्म्याच्या जन्म आणि पुनर्जन्माच्या (संसार) चक्रातील प्रवासावर परिणाम करतात. चांगल्या कृतींमुळे अनुकूल पुनर्जन्म होतो, तर वाईट कृतींमुळे भविष्यातील जीवनात त्रास होतो.
- **मोक्ष:** मोक्ष किंवा जन्म आणि पुनर्जन्माच्या चक्रातून मुक्ती मिळवणे हे अंतिम ध्येय आहे. हे स्व-शिस्त, नैतिक जीवन आणि आध्यात्मिक ज्ञानाच्या माध्यमातून साध्य केले जाते.

क. जैन धर्माचे तीन रत्न:

- **योग्य श्रद्धा:** तीर्थकरांच्या शिकवणीवर विश्वास आणि मुक्तीचा मार्ग.
- **योग्य ज्ञान:** कर्म आणि आत्म्याच्या संकल्पनांसह वास्तविकतेचे स्वरूप समजून घेणे.
- **योग्य आचरण:** दैनंदिन जीवनात नैतिक तत्त्वांचे (पाच महान व्रतांचे) पालन करणे.

4. समुदाय आणि संस्था:

- **मठवासी समुदाय:** महावीरांनी कठोर नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करणाऱ्या भिक्षू आणि साधूंचा समावेश असलेली मठवासी व्यवस्था (संघ) स्थापन केली. ते जैन शिकवणी शिकवण्यात आणि जतन करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.
- **सामान्य समुदाय:** महावीरांनी सामान्य अनुयायांना त्यांच्या साधनांमध्ये जैन नैतिकतेचे पालन करण्यास, दैनंदिन कार्यात अहिंसा आणि सत्याचे जीवन जगण्यास प्रोत्साहित केले.

5. वारसा आणि प्रभाव:

- **ऐतिहासिक प्रभाव:** महावीरांच्या शिकवणीने भारतातील प्रमुख धार्मिक परंपरा म्हणून जैन धर्माच्या विकासावर लक्षणीय प्रभाव पाडला. नैतिकता, शांतता आणि सामाजिक न्याय या विषयांवरील समकालीन चर्चांमध्ये अहिंसेवर त्यांनी दिलेला भर प्रतिध्वनित होतो.
- **सांस्कृतिक प्रभाव:** जैन तत्त्वज्ञानाने भारतीय संस्कृती, नैतिकता आणि पद्धतींमध्ये योगदान दिले आहे, सर्व प्रकारच्या जीवनाबद्दल आदर वाढवला आहे आणि पर्यावरणीय चेतना वाढवली आहे.

जैन धर्मातील पंथ

जैन धर्म अनेक पंथांमध्ये विभागले गेला आहे, जे प्रामुख्याने त्यांच्या शिकवणी, पद्धती आणि तत्त्वज्ञानाच्या अन्वयार्थाद्वारे ओळखले जातात. दिगंबर आणि श्वेतांबर हे दोन मुख्य पंथ आहेत, प्रत्येकाच्या वेगवेगळ्या श्रद्धा आणि विधी आहेत. या पंथांचा आणि जैन धर्मातील इतर महत्त्वपूर्ण विभागांचा तपशीलवार तपशील येथे आहे.

1. दिगंबर:

विश्लेषण:

- **अर्थ:** 'दिगंबर' या शब्दाचा अर्थ 'आकाशाने आच्छादलेला' असा आहे, जो सर्व पोशाखांचा त्याग करणाऱ्या भिक्षूंच्या प्रथेचा संदर्भ देतो.
- **श्रद्धा:** दिगंबरांचा असा विश्वास आहे की आध्यात्मिक प्रगतीसाठी सर्व मालमत्ता (कपड्यांसह) सोडून देण्याबरोबरच संपूर्ण त्याग आवश्यक आहे.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- **मठातील प्रथा:** दिगंबर भिक्षू तपस्वीपणे जगतात आणि कपड्यांशिवाय भटकतात, जे त्यांच्या सांसारिक आसक्तींना नकार देण्याचे प्रतीक आहे.

- **धर्मग्रंथ:** ते 'शतखंडगम' आणि श्वेतांबरांनी स्वीकारलेल्या धर्मग्रंथांपेक्षा वेगळे असलेल्या इतर धर्मग्रंथांचे पालन करतात.
- **महिलांची संकल्पना:** दिगंबरांचा असा विश्वास आहे की स्त्रिया त्यांच्या सध्याच्या स्वरूपात मुक्ती प्राप्त करू शकत नाहीत आणि मोक्ष प्राप्त करण्यासाठी त्यांचा पुरुष म्हणून पुनर्जन्म होणे आवश्यक आहे.
- **मूर्ती आणि प्रतिमाशास्त्र:** तीर्थकरांच्या दिगंबर प्रतिमा अनेकदा त्यांच्या तपस्वी स्वभावावर जोर देत, त्यांना कपड्यांविना चित्रित करतात.

2. श्वेतांबर:

विश्लेषण

- **अर्थ:** "श्वेतांबर" म्हणजे "पांढरे कपडे घातलेले", जे सूचित करते की भिक्षू आणि नन पांढरे झगे घालतात.
- **श्रद्धा:** श्वेतांबर जैन प्रथांच्या कमी कठोर व्याख्येचे समर्थन करतात, त्यांच्या त्यागाचा भाग म्हणून कपड्यांना परवानगी देतात.

मुख्य वैशिष्ट्ये:

- **मठातील प्रथा:** श्वेतांबर भिक्षू आणि नन हे साधे पांढरे झगे घालतात आणि दिगंबरांच्या तुलनेत थोडीशी कमी कठोर तपस्वी जीवनशैली पाळतात.
- **धर्मग्रंथ:** ते 'आगम' आणि इतर ग्रंथ स्वीकारतात, ज्यात महावीर आणि पूर्वीच्या तीर्थकरांची शिकवण समाविष्ट आहे.
- **महिलांची संकल्पना:** श्वेतांबरांचा असा विश्वास आहे की स्त्रिया मुक्ती मिळवू शकतात आणि आध्यात्मिक क्षमता ही लिंग-विशिष्ट नाही.
- **मूर्ती आणि प्रतिमाशास्त्र:** तीर्थकरांचे श्वेतांबर प्रतिनिधित्व त्यांना कपड्यांसह चित्रित करते आणि अनेकदा त्यांच्या माणसासारख्या वैशिष्ट्यांवर जोर देते.

3. इतर पंथ आणि उपविभाग:

अ. स्थानक्वासी:

- **विश्लेषण:** 17 व्या शतकात स्थापन झालेला श्वेतांबर जैन धर्मातील एक सुधारवादी पंथ.
- **श्रद्धा:** स्थानक्वासी जैन मूर्तीपूजन आणि मंदिरांशी संबंधित विधी नाकारतात. ते ध्यान, नैतिक जीवन आणि सामुदायिक सेवेवर लक्ष केंद्रित करतात.
- **पद्धती:** त्यांचा समुदाय बाह्य विधीपेक्षा अधिक वैयक्तिक, अंतर्गत श्रद्धेच्या प्रथेवर भर देतो.

ब. तेरापंथी:

- **विश्लेषण:** 18 व्या शतकात आचार्य भिक्षू यांनी स्थापन केलेला श्वेतांबर जैन धर्माचा एक उप-पंथ.
- **विश्वास:** ते कठोर नैतिक मानकांचे पालन करतात आणि जैन धर्मग्रंथांच्या अभ्यासावर भर देतात.
- **पद्धती:** तेरापंथी हे त्यांच्या शिस्तबद्ध जीवनशैलीसाठी, सामाजिक सुधारणांमध्ये सक्रिय सहभागासाठी आणि शांतता आणि अहिंसेचे समर्थन करण्यासाठी ओळखले जातात.

क. मूर्तीपुजक

- विश्लेषण हा पंथ मूर्तीपूजेचा सराव करतो आणि तीर्थंकर प्रतिमांच्या पूजेशी संबंधित विधींवर भर देतो.
- श्रद्धा: ते मूर्तीपूजेस त्यांच्या धार्मिक प्रथेचा एक आवश्यक भाग मानतात, कारण ती भक्तीवर लक्ष केंद्रित करण्यास मदत करते.

4. भौगोलिक बदल:

- प्रादेशिक पद्धती: भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये स्थानिक संस्कृतींचा प्रभाव असलेल्या जैन प्रथा आणि विश्वासांमध्ये भिन्नता आहे. उदाहरणार्थ, गुजरात आणि राजस्थानमधील जैनांच्या प्रथा महाराष्ट्र किंवा दक्षिण भारतातील प्रथांच्या तुलनेत वेगळ्या असू शकतात.
- स्थानिक परंपरांशी एकत्रीकरण: काही पंथ स्थानिक प्रथांच्या पैलूंचे एकत्रीकरण करू शकतात, ज्यामुळे विधी आणि सामुदायिक पद्धतींमध्ये फरक पडू शकतो.

जैन साहित्य:

1. आगम:

- व्याख्या: आगम हे जैन धर्मात, विशेषतः श्वेतांबर पंथासाठी अधिकृत मानले जाणारे विहित ग्रंथ आहेत.
- मजकूर: त्यात नैतिकता, विधी, तत्वज्ञान आणि विश्वशास्त्र यांचा समावेश असलेल्या महावीर आणि इतर तीर्थकरांच्या शिकवणींचा समावेश आहे.
- रचना: आगम दोन मुख्य श्रेणींमध्ये विभागले गेले आहेत:
 - अंग: मुख्य शिकवण असलेले मुख्य ग्रंथ.
 - उपांग: जैन सिद्धांताच्या विविध पैलूंचे तपशीलवार वर्णन करणारे पूरक ग्रंथ.
- महत्त्व: ते जैन श्रद्धा आणि प्रथा समजून घेण्यासाठी मूलभूत धर्मग्रंथ म्हणून काम करतात.

2. सिद्धांत:

- व्याख्या: सिद्धांत हे जैन तत्वमीमांसा आणि नैतिकतेवर चर्चा करणारे तात्विक ग्रंथ आहेत.
- मजकूर: त्यात कर्म, आत्म्याचे स्वरूप आणि विश्वाची रचना यासारख्या संकल्पनांवर विस्ताराने भाष्य करणारी कामे समाविष्ट आहेत.
- उदाहरणे: उल्लेखनीय ग्रंथांमध्ये समाविष्ट आहे:
 - तत्त्वार्थ सूत्र: उमस्वतीद्वारे जैन तत्वज्ञानाचे सर्वसमावेशक स्पष्टीकरण, हे दोन्ही पंथांसाठी महत्त्वपूर्ण आहे आणि जैन संकल्पना पद्धतशीर तात्विक दृष्टिकोनासह समाकलित करते.

3. भाष्य:

- उद्देश: अनेक जैन ग्रंथांमध्ये भाष्य आहेत जे मूळ धर्मग्रंथांचा अर्थ लावतात आणि विस्तृत करतात, ज्यामुळे ते अधिक सुलभ होतात.

- उल्लेखनीय भाष्यकार-प्रमुख व्यक्तींमध्ये

- आचार्य हेमचंद्र यांचा समावेश आहे: त्यांची भाष्ये जैन तत्त्वज्ञान आणि नैतिकतेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात.
- आचार्य कुंडकुंड: जैन धर्माची तत्त्वे स्पष्ट करणाऱ्या त्यांच्या प्रभावशाली कार्यासाठी ते ओळखले जातात.

4. तात्विक ग्रंथ:

- वैविध्यपूर्ण योगदान: जैन तत्त्वज्ञान हे नीतिशास्त्र, ज्ञानमीमांसा आणि तत्त्वमीमांसा यांचा शोध घेणाऱ्या विविध ग्रंथांद्वारे व्यक्त केले जाते.
- मुख्य ग्रंथ:
 - समयसार: आत्म्याचे स्वरूप आणि मुक्तीचा मार्ग यावर लक्ष केंद्रित करणारे आचार्य कुंडकुंड यांचे एक मूलभूत कार्य.
 - नियमसार: आध्यात्मिक वाढीसाठी आवश्यक असलेल्या नैतिक आणि नैतिक तत्त्वांची चर्चा करतो.

5. प्रतिक्रमण ग्रंथ:

- हे प्रतिक्रमण विधीदरम्यान वापरले जाणारे धार्मिक ग्रंथ आहेत, ज्यात पश्चात्ताप आणि चिंतन समाविष्ट आहे.
- मजकूर: ते नैतिक जीवनाच्या महत्त्वावर भर देत प्रायश्चित्त आणि विश्वासाची पुष्टी करण्याच्या प्रक्रियेद्वारे व्यावसायिकांना मार्गदर्शन करतात.

6. ऐतिहासिक आणि चरित्रात्मक साहित्य:

- केंद्रबिंदू: या शैलीमध्ये ऐतिहासिक नोंदी, तीर्थकरांचे चरित्र आणि महत्त्वाच्या जैन व्यक्तींचा समावेश आहे.
- उल्लेखनीय कामे:
 - त्रिषस्तिसलाकपुरुष चरित्र: तीर्थकर आणि इतर उल्लेखनीय व्यक्तींसह जैन परंपरेतील 63 प्रख्यात प्राण्यांच्या जीवनाचे तपशीलवार वर्णन करणारा एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक ग्रंथ.

7. कविता आणि गद्य:

- भक्ती साहित्य: जैन साहित्यात तीर्थकर आणि जैन धर्माला समर्पित स्तोत्रे, प्रार्थना आणि कविता समाविष्ट आहेत.
- उल्लेखनीय कवी: आचार्य हेमचंद्र यांच्यासारख्या व्यक्तींनी या शैलीत योगदान दिले आणि भक्ती आणि तात्विक अंतर्दृष्टी व्यक्त करणारी कामे तयार केली.

8. आधुनिक साहित्य:

- उत्क्रांती: समकालीन काळात, आधुनिक समस्या, विज्ञान, नीतिशास्त्र आणि दैनंदिन जीवनात जैन तत्त्वांचा वापर या विषयांवरील ग्रंथांचा समावेश करण्यासाठी जैन साहित्याचा विस्तार झाला आहे.
- अनुवाद आणि सुलभता: शास्त्रीय ग्रंथांचे विविध भाषांमध्ये भाषांतर करण्याच्या प्रयत्नांमुळे जैन तत्त्वज्ञान जागतिक प्रेक्षकांसाठी अधिक सुलभ झाले आहे.

भारतीय समाजात आणि संस्कृतीमध्ये जैन धर्माचे योगदान:

1. तात्विक योगदान:

- **अहिंसा (अहिंसा):** जैन धर्माच्या अहिंसेच्या तत्वाने भारतीय नैतिक विचारांवर खोलवर प्रभाव पाडला आहे. यामुळे शांतता आणि करुणेचे समर्थन करणाऱ्या विविध सामाजिक चळवळींचा पाया रचला गेला आणि महात्मा गांधींसारख्या नेत्यांना प्रेरणा मिळाली.
- **अनेकांतावदा:** अनेक दृष्टीकोनातून सत्याकडे पाहण्याच्या संकल्पनेने भारतातील विविध समुदायांमध्ये सहिष्णुता आणि संवादाला प्रोत्साहन दिले आहे, ज्यामुळे अधिक समावेशक समाजाला चालना मिळाली आहे.

2. नैतिक आणि सामाजिक मूल्ये:

- **नैतिक जीवन:** जैन धर्म सत्यनिष्ठा, चोरी न करणे, ब्रह्मचर्य आणि मालकी नसणे यासह कठोर नैतिक आचारसंहितेवर भर देतो. या मूल्यांनी भारतीय समाजात प्रवेश केला आहे, विविध सामाजिक नियम आणि नैतिक पद्धतींवर प्रभाव पाडला आहे.
- **पर्यावरणीय जागरूकता:** जैन लोक पर्यावरणपूरक जीवन जगतात, ज्यामुळे भारतातील पर्यावरण संवर्धनास हातभार लागला आहे. सर्व सजीवांबद्दलचा त्यांचा आदर शाश्वतता आणि जैवविविधतेला चालना देतो.

3. कला आणि वास्तुकला:

- **जैन मंदिरे:** गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांसाठी आणि उत्कृष्ट सुशोभीकरणासाठी ओळखल्या जाणाऱ्या जैन मंदिरांच्या वास्तुकलेमध्ये कुशल हस्तकला दिसून येते. उल्लेखनीय उदाहरणांमध्ये राजस्थानमधील दिलवाडा मंदिरे आणि रणकपूर मंदिर यांचा समावेश आहे.
- **प्रतिमाशास्त्र:** जैन कलेमध्ये तीर्थंकर आणि खगोलीय प्राण्यांचे अद्वितीय प्रतिनिधित्व आहे, जे भारतीय शिल्पकला आणि चित्रकला परंपरांवर प्रभाव टाकते.

4. साहित्य आणि शिक्षण:

- **जैन साहित्य:** जैन ग्रंथांनी भारतीय साहित्य समृद्ध केले आहे, तात्विक, धार्मिक आणि ऐतिहासिक कथांचे योगदान दिले आहे. 'तत्त्वार्थ सूत्र' आणि 'त्रिशस्तिसलाकपुरुष चरित्र' यासारखी कामे जैन श्रद्धा आणि प्रथांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात.
- **शिक्षणाला प्रोत्साहन:** ऐतिहासिकदृष्ट्या, जैन समुदायांनी शैक्षणिक संस्था स्थापन केल्या आहेत, ज्या संपूर्ण भारतात शिक्षण आणि शिष्यवृत्तीला प्रोत्साहन देण्यासाठी योगदान देत आहेत.

5. आर्थिक योगदान:

- **व्यापार आणि वाणिज्य:** जैन व्यापाऱ्यांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेत, विशेषतः व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. अहिंसा आणि सचोटीमध्ये रुजलेल्या त्यांच्या व्यावसायिक नैतिकतेचा व्यावसायिक पद्धतींवर प्रभाव पडला आहे.
- **कलांचे संरक्षण:** श्रीमंत जैन व्यापारी कला, संस्कृती आणि वास्तुकलेचे आश्रयदाते राहिले आहेत, जे मंदिरांच्या बांधकामाला, कलाकृतींच्या निर्मितीला आणि साहित्यिक कृतींच्या संरक्षणाला पाठिंबा देत आले आहेत.

6. सामाजिक सुधारणा:

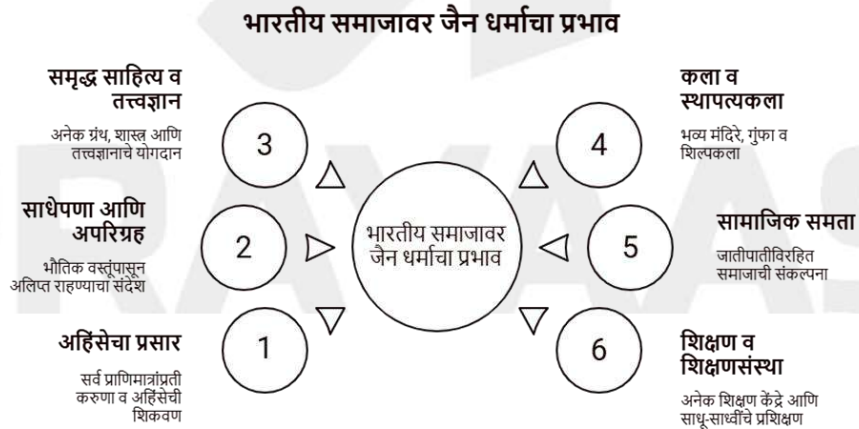
- **समानतेला प्रोत्साहन:** जैन धर्म सर्व सजीवांच्या प्रतिष्ठेचे समर्थन करतो, सामाजिक श्रेणीबद्धतेला आव्हान देतो आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देतो. भारतातील सामाजिक न्याय चळवळीवर याचा कायमस्वरूपी परिणाम झाला आहे.
- **महिलांचे हक्क:** जैन धर्माने ऐतिहासिकदृष्ट्या धार्मिक जीवनातील संधींच्या माध्यमातून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी मार्ग उपलब्ध करून दिले आहेत, ज्यामुळे महिलांना नन बनण्याची आणि आध्यात्मिक समुदायांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्याची मुभा मिळाली आहे.

7. सण आणि विधी:

- **सांस्कृतिक पद्धती:** पर्युषण आणि महावीर जयंतीसारखे जैन सण भारताच्या सांस्कृतिक परिदृश्याला समृद्ध करतात, सामुदायिक बंध आणि आध्यात्मिक प्रतिबिंबांस प्रोत्साहन देतात.
- **विधी:** जैन विधी साधेपणा आणि आत्मपरीक्षण यावर जोर देतात, जे भारतीय समाजातील व्यापक आध्यात्मिक पद्धतींमध्ये योगदान देतात.

8. आंतरधर्मीय संवाद:

- **सहिष्णुतेला प्रोत्साहन:** अहिंसा आणि समजूतदारपणावर जैन धर्माचा भर, आंतरधर्मीय संवादाला चालना देतो, भारतातील विविध धार्मिक परंपरांमध्ये आदर आणि सहअस्तित्वाला प्रोत्साहन देतो.

जैन धर्मातील आश्रय

1. राजदरबारी आश्रय:

- **मौर्य साम्राज्य:** जैन धर्माचा अनुयायी सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य याने जैन तपस्वी भद्रबाहुचे मार्गदर्शन मागितले आणि नंतर साधू होण्यासाठी आपल्या सिंहासनाचा त्याग केला. त्याचा नातू अशोक हा प्रामुख्याने बौद्ध धर्माचा समर्थक असला तरी त्यानेही जैन समुदायांना पाठिंबा दिला.
- **गुप्त साम्राज्य:** गुप्त, विशेषतः चंद्रगुप्त पहिला आणि त्याचे उत्तराधिकारी, जैन कला आणि साहित्याच्या आश्रयासाठी, मंदिरांच्या बांधकामाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि जैन ग्रंथांच्या दस्तऐवजीकरणासाठी ओळखले जात होते.

- **गुजरात आणि राजस्थानचे शासक:** चालुक्य राजवंशाचे कुमारपाल यांच्यासारखे राजे जैन धर्माचे प्रबळ समर्थक होते, त्यांनी प्रसिद्ध दिलवाडा मंदिरांसारखी मंदिरे स्थापन केली आणि जैन विद्वत्तेला प्रोत्साहन दिले.

2. व्यापारी संरक्षण:

- जैन व्यापाऱ्यांनी विशेषतः मध्ययुगीन काळात जैन धर्माचा प्रसार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. श्रीमंत व्यापारी समुदायांनी मंदिरे, शैक्षणिक संस्था आणि ग्रंथांना अर्थसहाय्य दिले, ज्यामुळे चैतन्यदायी सांस्कृतिक वातावरण निर्माण झाले.
- ओस्वाल आणि अग्रवाल यासारख्या उल्लेखनीय कुटुंबांनी मंदिरे आणि शैक्षणिक आस्थापनांच्या स्थापनेत महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.

3. सांस्कृतिक संरक्षण:

- जैन धर्माने भारतातील कला, वास्तुकला आणि साहित्यावर प्रभाव पाडला आहे. जैनांच्या आश्रयामुळे उत्कृष्ट शिल्पे, प्रकाशित हस्तलिखिते आणि महत्त्वपूर्ण तात्विक कार्याची निर्मिती झाली.
- जैन विद्वानांनी तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र आणि विश्वशास्त्रावर गंभीर ग्रंथ तयार केले, जे भारतीय बौद्धिक जीवनात योगदान देत होते.

जैन धर्मातील महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्त्वे

1. **महावीर (इ. स. पू. 599-527):** 24 वे तीर्थंकर महावीर हे जैन धर्मातील सर्वात महत्त्वाच्या व्यक्तींपैकी एक आहेत. त्यांच्या शिकवणीमध्ये अहिंसा (अहिंसा), सत्य (सत्य) आणि तपश्चर्या यावर भर देण्यात आला. जैन समुदायाला संघटित करण्यात आणि त्याचे सिद्धांत औपचारिक करण्यात त्यांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.
2. **ऋषभनाथ (आदिनाथ):** पहिले तीर्थंकर ऋषभनाथ हे एक दैवी व्यक्तिमत्व म्हणून पूजले जातात, ज्यांनी शेती आणि विविध कलांची ओळख करून दिली. तो जैन शिकवणीच्या उत्पत्तीचे आणि नैतिक व्यवस्थेच्या स्थापनेचे प्रतीक आहे.
3. **भद्रबाहु:** इ. स. पू. चौथ्या शतकातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्ती, भद्रबाहु हे एक प्रभावशाली तपस्वी आणि शिक्षक होते, ज्यांनी जैन समुदायाच्या एका वर्गाचे दक्षिण भारतात नेतृत्व केले, ज्याचा कर्नाटकातील जैन धर्माच्या प्रसारावर परिणाम झाला.
4. **गोमटेश्वर (बाहुबली):** एक महत्त्वाची व्यक्ती आणि अहिंसेचे प्रतीक, बाहुबली त्यांच्या ध्यान आणि त्यागासाठी साजरा केला जातो. श्रवणबेळगोळ येथील प्रचंड मूर्ती हे एक प्रमुख तीर्थक्षेत्र आहे.
5. **हरिभद्र सुरी (सुमारे इ. स. 8 वे शतक):** एक प्रमुख तत्त्वज्ञानी आणि कवी, हरिभद्र यांनी जैन साहित्य आणि तत्त्वज्ञानात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, ज्यामुळे जैन आणि बौद्ध विचारांमधील दरी भरून निघते.
6. **वर्धमान सुरी:** वर्धमान सुरी हे त्यांच्या भाषणांसाठी आणि शासक आणि उच्चभ्रू लोकांमध्ये जैन धर्माचा प्रचार करण्याच्या प्रयत्नांसाठी ओळखले जात असत.
7. **हेमचंद्र (1088-1173 इ. स.):** विशेषतः भाषाशास्त्र आणि जैन दिनदर्शिकेची स्थापना.

बौद्ध धर्म:

जगातील प्रमुख धर्मपैकी एक असलेल्या बौद्ध धर्माचा उगम भारतीय उपखंडात इ. स. पू. 5व्या शतकात झाला. त्याच्या पार्श्वभूमीत त्याच्या विकासाला आकार देणाऱ्या ऐतिहासिक, सांस्कृतिक आणि तात्विक घटकांचा समावेश आहे.

ऐतिहासिक संदर्भ

1. **सिद्धार्थ गौतम:** इ. स. पू. 563 च्या सुमारास लुंबिनी (आधुनिक नेपाळ) येथे जन्मलेले सिद्धार्थ गौतम हे शाक्य वंशाचे राजकुमार होते. त्याला दुःख, म्हातारपण, आजारपण आणि मृत्यूचा सामना करावा लागला, ज्याचा त्याच्यावर खोलवर परिणाम झाला, तोपर्यंत तो सुरक्षित जीवन जगला.
2. **तपस्वी :** ज्ञानाच्या शोधात सिद्धार्थने 29 व्या वर्षी आपल्या शाही जीवनाचा त्याग केला आणि भटकणारा तपस्वी बनला. त्याने सहा वर्षे कठोर तपश्चर्येचा सराव केला परंतु शेवटी लक्षात आले की हा मार्ग ज्ञानाकडे नेत नाही.
3. **ज्ञानप्राप्ती:** वयाच्या 35 व्या वर्षी, बोधगयातील बोधी वृक्षाखाली ध्यान करत असताना, त्यांना ज्ञान प्राप्त झाले आणि ते बुद्ध बनले, ज्याचा अर्थ 'जागृत' असा होतो. त्याने चार उदात्त सत्ये आणि आठपट मार्ग शोधला, जो त्याच्या शिकवणीचा केंद्रबिंदू बनला.

सांस्कृतिक आणि तात्विक पार्श्वभूमी:

1. धार्मिक परिदृश्य:

- वैदिक ब्राह्मणवादासह विविध धार्मिक परंपरांचे वर्चस्व असलेल्या संदर्भात बौद्ध धर्माचा उदय झाला, ज्यात धार्मिक प्रथा आणि जातिव्यवस्थेवर भर देण्यात आला.

2. तात्विक प्रभाव:

- विद्यमान तत्त्वज्ञानांनी, विशेषतः आत्म-शिस्त आणि नैतिक जीवन जगण्यावर लक्ष केंद्रित केलेल्या तत्त्वज्ञानांनी प्रभावित होऊन, बौद्ध धर्माने विधी आणि सिद्धांतावर थेट अनुभव आणि वैयक्तिक अंतर्दृष्टीवर भर दिला. त्याने जातिव्यवस्था नाकारली आणि सामाजिक दर्जाची पर्वा न करता सर्वांसाठी सुलभ मार्ग देऊ केला.

3. सामाजिक संदर्भ:

- हा काळ सामाजिक उलथापालथ, शहरीकरण आणि विविध समुदायांमधील वाढीव परस्परसंवादाने चिन्हांकित केला होता. या वातावरणाने अध्यात्म आणि नैतिकतेबद्दलच्या नवीन कल्पनांना चालना दिली, ज्यामुळे बौद्ध धर्म मोठ्या प्रेक्षकांसह प्रतिध्वनित होऊ शकला.

गौतम बुद्ध: जीवन आणि शिकवण

प्रारंभिक जीवन:

जन्म आणि पार्श्वभूमी:

- सिद्धार्थ गौतम यांचा जन्म इ. स. पू. 563 च्या सुमारास सध्याच्या नेपाळमधील लुंबिनी येथे झाला. तो शाक्य कुळातील, एका राजघराण्यातील होता. त्याचे वडील, राजा शुद्धोदन यांनी सिद्धार्थला दुःख आणि कष्टांपासून वाचवत विलासी जीवन सुनिश्चित केले.

चार महत्वपूर्ण दृश्ये:

- वयाच्या 29 व्या वर्षी सिद्धार्थने राजवाड्याच्या भिंतींच्या पलीकडे साहस केले आणि त्याला चार महत्वपूर्ण दृश्यांचा सामना करावा लागला: एक म्हातारा माणूस, एक आजारी व्यक्ती, एक मृतदेह आणि एक तपस्वी. या अनुभवांचा त्यांच्यावर खोलवर परिणाम झाला, ज्यामुळे वृद्धत्व, आजारपण, मृत्यू आणि त्यागाद्वारे मुक्तीची शक्यता उघड झाली.

त्याग आणि ज्ञानप्राप्ती:

तपस्वी प्रवास: त्याने पाहिलेल्या दुःखामुळे त्रस्त होऊन सिद्धार्थने आपल्या शाही जीवनाचा त्याग केला आणि आपल्या कुटुंबाला ज्ञानप्राप्तीसाठी सोडले. तो तपस्वींच्या एका गटात सामील झाला, सहा वर्षे कठोर तपश्चर्येचा सराव करत होता, परंतु शेवटी त्याला आढळले की अत्यंत वंचिततेमुळे मुक्ती मिळत नाही.

मध्यम मार्ग: भोग आणि अति तपश्चर्या ही उत्तरे नाहीत हे लक्षात घेऊन सिद्धार्थने मध्यम मार्ग म्हणून ओळखला जाणारा संतुलित दृष्टीकोन स्वीकारला. या तत्वज्ञानाने सर्व गोष्टींमध्ये संयमीपणावर भर दिला.

ज्ञानप्राप्ती: वयाच्या 35 व्या वर्षी, बोधगयातील बोधिवृक्षाच्या खाली ध्यान करत असताना, सिद्धार्थाला ज्ञानप्राप्ती झाली आणि तो बुद्ध बनला, ज्याचा अर्थ 'जागृत झालेला' असा होतो. या स्थितीत, त्याला दुःखाचे स्वरूप, त्याची कारणे आणि त्याच्या समाप्तीचा मार्ग समजला.

मुख्य शिकवण:

चार उदात्त सत्ये:

1. **दुःख:** दुःखाचे वास्तव जीवनात अस्तित्वात असते. यामध्ये केवळ शारीरिक वेदनाच नव्हे तर भावनिक आणि अस्तित्वाच्या असंतोषाचा देखील समावेश होतो.
2. **समुदाय:** दुःखाचे कारण इच्छा आणि आसक्ति आहे, जी अज्ञान आणि तृषेतून निर्माण होते.
3. **निरोध:** इच्छेवर मात करून दुःख संपवणे शक्य आहे, ज्यामुळे निर्वाण स्थिती निर्माण होते, जी मुक्ती आणि पुनर्जन्माच्या चक्राची समाप्ती दर्शवते.
4. **मग्ना:** दुःखावर मात करण्याचा मार्ग हा आठपट मार्ग आहे.

अष्टांग मार्ग: अष्टांग मार्ग हा नैतिक आणि मानसिक विकासासाठी मार्गदर्शक आहे, ज्यामध्ये

1. **सम्यक दृष्टी:** वास्तवाचे स्वरूप आणि चार उदात्त सत्ये समजून घेणे.
2. **सम्यक संकल्प:** त्याग, सद्भावना आणि निरुपद्रवीपणाचे विचार विकसित करणे.
3. **सम्यक वाणी:** प्रामाणिकपणे बोलणे, अफवा आणि बदनामी टाळणे.
4. **सम्यक कृती:** इतरांना हानी न पोहोचवणे यासारख्या नैतिक वर्तनात गुंतलेले असणे.
5. **सम्यक उपजीविका:** नैतिक आणि इतरांना हानी पोहोचवू न शकणारा व्यवसाय निवडणे.
6. **सम्यक व्यायाम** मनाच्या सकारात्मक स्थिती विकसित करण्याचा आणि नकारात्मक स्थितीवर मात करण्याचा प्रयत्न करणे.
7. **सम्यक स्मृती:** विचार, भावना आणि सभोवतालची जाणीव असणे.
8. **सम्यक समाधी:** सखोल मानसिक एकाग्रता विकसित करण्यासाठी ध्यानाचा सराव करणे.

समुदाय आणि वारसा:

संघ:

- बुद्धाने संघाची स्थापना केली, जो त्याच्या शिकवणीचे पालन करण्यासाठी समर्पित भिक्षू आणि साधूंचा समुदाय होता. बौद्ध तत्वांच्या संवर्धनासाठी आणि प्रसारासाठी हा समुदाय आवश्यक होता.

शिकवण आणि लेखन:

- बुद्धांनी असंख्य प्रवचने दिली, जी नंतर त्रिपिटक किंवा पाली सिद्धांत म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या ग्रंथांमध्ये संकलित केली गेली. या ग्रंथांमध्ये नैतिकता, ध्यान आणि तत्त्वज्ञान यासह त्यांच्या शिकवणीच्या विविध पैलूंचा समावेश आहे.

मृत्यू आणि परिनिर्वाण:

- इ. स. पू. 483 च्या सुमारास बुद्धांचे कुशीनगर येथे निधन झाले. परिनिर्वाण म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या त्यांच्या मृत्यूने त्यांच्या भौतिक अस्तित्वाचा अंत झाला. जगभरातील कोट्यवधी लोकांना प्रभावित करणारा वारसा त्यांनी मागे सोडला.

बौद्ध साहित्य आणि धर्मग्रंथ

बौद्ध साहित्यात बौद्ध धर्माची शिकवण, पद्धती आणि तत्त्वज्ञानाचे दस्तऐवजीकरण करणाऱ्या ग्रंथांचा एक विशाल समूह समाविष्ट आहे. धर्माचा विकास आणि त्याच्या विविध शाखा समजून घेण्यासाठी हे ग्रंथ पायाभूत आहेत. त्यांचे प्रामुख्याने तीन मुख्य संग्रहांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते: पाली सिद्धांत, महायान सूत्र आणि तिबेटी बौद्ध ग्रंथ.

1. पाली सिद्धांत/ कायदा (टिपिटका)

पाली सिद्धांत, ज्याला टिपिटका असेही म्हणतात, हा बौद्ध धर्मग्रंथांचा सर्वात जुना आणि सर्वात अधिकृत संग्रह आहे, जो प्रामुख्याने थेरवाद बौद्ध धर्मात वापरला जातो. हे तीन "टोपल्या" (पिटक) मध्ये विभागले गेले आहे:

● विनय पिटक:

- मठवासी शिस्त आणि मठवासी समुदायाच्या संघटनेसाठी (संघ) नियम आणि कायदे समाविष्ट आहेत. त्यात नैतिक आचरण आणि समन्वयासाठीच्या कार्यपद्धतींची आणि भिक्षू आणि साध्वींच्या दैनंदिन जीवनाची रूपरेषा दिली आहे.

● सुत्त पिटक:

- बुद्ध आणि त्यांच्या जवळच्या शिष्यांशी संबंधित प्रवचनांचा समावेश आहे. ते पुढे पाच संग्रहांमध्ये (निकाय) विभागले गेले आहे:
 - दीघा निकाय: दीर्घ प्रवचन, ज्यात 'सुत्त निपाता' सारख्या महत्त्वपूर्ण शिकवणींचा समावेश आहे.
 - मज्झिमा निकाय: विविध शिकवण आणि पद्धतींचा समावेश असलेले मध्यम लांबीचे प्रवचन. सम्युता निकाय: विषय आणि विषयांद्वारे गटबद्ध केलेले जोडलेले प्रवचन.

- **अंगुट्टार निकाय:** हळूहळू प्रवचनांची व्यवस्था केली जाते, अनेकदा शिकवणी क्रमांकाच्या यादीत सादर केली जाते.
- **खुद्दक निकय:** धम्मपदासारख्या ग्रंथांसह एक वैविध्यपूर्ण संग्रह, जो प्रमुख बौद्ध तत्वांचा सारांश देणाऱ्या श्लोकांचा एक लोकप्रिय संग्रह आहे.

- **अभिधम्म पिटक:**

- सुत्त पिटकामध्ये आढळणाऱ्या शिकवणींचे तात्विक आणि मानसिक विश्लेषण. हे वास्तव, चेतनेचे स्वरूप आणि मनाची कार्ये यांचा शोध घेते.

2. महायान सूत्र

महायान बौद्ध धर्मात धर्मग्रंथांचा समृद्ध संग्रह आहे जो पाली सिद्धांतात आढळणाऱ्या शिकवणींचा विस्तार करतो. हे ग्रंथ अनेकदा अधिक सुलभ असतात आणि बोधिसत्व मार्गावर भर देतात. उल्लेखनीय महायान सूत्रांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- **कमळ सूत्र (सद्धर्म पुंडरीक सूत्र):**

- सर्वव्यापी बुद्धत्वाची संकल्पना आणि बोधिसत्व आदर्शाचे महत्त्व अधोरेखित करते. इतरांना ज्ञान प्राप्त करण्यास मदत करण्यासाठी ते कुशल साधनांवर (उपाया) शिकवण सादर करते.

- **हृदय सूत्र (प्रज्ञापरमिता हृदय):**

- एक लहान परंतु सखोल मजकूर जो शून्यता (शून्यता) आणि रूप आणि रिक्ततेची अद्वैतता या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण करतो. ते महायान तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी आहे.

- **डायमंड सूत्र (वज्रछेदिक प्रज्ञापरमिता सूत्र):**

- वास्तविकतेचे स्वरूप आणि अनासक्तीच्या सरावावर लक्ष केंद्रित करते. हे सर्व घटनांच्या अस्थायित्वावर भर देते.

- **अवतारसाका सूत्र (फुलांच्या हारांचे सूत्र):**

- एक गुंतागुंतीचा मजकूर जो सर्व घटनांचा परस्पर संबंध आणि वास्तविकतेच्या अनंत स्वरूपाचे वर्णन करतो.

- **बोधीकार्यवतारा (बोधिसत्वाच्या जीवनशैलीसाठी मार्गदर्शक):**

- शांतीदेवाने लिहिलेल्या या पुस्तकात, करुणा आणि परोपकारावर भर देत, बोधिसत्वासाठी आवश्यक असलेल्या पद्धती आणि गुणांची रूपरेषा दिली आहे.

3. तिबेटी बौद्ध ग्रंथ:

तिबेटी बौद्ध धर्मात एक अनोखी साहित्यिक परंपरा आहे, ज्यात धर्मग्रंथ आणि भाष्य दोन्ही समाविष्ट आहेत. तिबेटी ग्रंथांचे अनेकदा दोन मुख्य संग्रहांमध्ये वर्गीकरण केले जाते:

- **कांग्यूर (अनुवादित शब्द):**

- या संग्रहात असे ग्रंथ समाविष्ट आहेत जे बुद्धाचे वास्तविक शब्द मानले जातात, ज्यात सूत्रे आणि तंत्र दोन्ही समाविष्ट आहेत. त्यात अनेक प्रकारची शिकवण, विधी आणि तात्विक ग्रंथ आहेत.

- **तेंग्युर (अनुवादित ग्रंथ):**

- या संग्रहात भारतीय आणि तिबेटी गुरुंचे भाष्य आणि लेखन आहे जे कांग्युरमध्ये आढळणाऱ्या शिकवणींचे स्पष्टीकरण आणि तपशीलवार वर्णन करतात. यात नागार्जुन आणि असंगा सारख्या विद्वानांच्या कामांचा समावेश आहे.

4. भाष्य आणि ग्रंथ:

संपूर्ण बौद्ध इतिहासात, विविध विद्वान आणि अभ्यासकांनी मूलभूत ग्रंथांवर भाष्य लिहिले आहे, ज्यामुळे मूळ शिकवणींवर स्पष्टीकरण आणि विस्तार करण्यास मदत झाली आहे. उल्लेखनीय कामांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

- **बुद्धघोषाचे विशुद्धिमग्गा (शुद्धीकरणाचा मार्ग):** ध्यान आणि नैतिक वर्तनासाठी एक सर्वसमावेशक मार्गदर्शक, पाली सिद्धांतातील पूर्वीच्या शिकवणींचे संश्लेषण.
- **नागार्जुनची मूल मध्यमाका कारिका:** महायान तत्त्वज्ञानातील एक मूलभूत ग्रंथ जो शून्यता आणि मध्यम मार्गाची संकल्पना स्पष्ट करतो.
- **शांतीदेवाचे बोधीकार्यवतारा:** करुणा आणि नैतिक आचरणावर भर देणारे बोधिसत्व मार्गाचे एक उत्कृष्ट मार्गदर्शक.

भारतीय समाज आणि संस्कृतीत बौद्ध धर्माचे योगदान:

इ. स. पू. 5व्या शतकात उदयास आलेल्या बौद्ध धर्माने भारतीय समाज आणि संस्कृतीवर विविध आयामांमध्ये लक्षणीय प्रभाव पाडला. त्याच्या योगदानाचे अनेक प्रमुख क्षेत्रांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

1. तात्विक आणि आध्यात्मिक योगदान:

- **नैतिक चौकट:** बौद्ध धर्माने अहिंसा (अहिंसा), करुणा आणि नैतिक वर्तनाचे महत्त्व यासारख्या संकल्पना मांडल्या. या कल्पनांनी केवळ बौद्ध प्रथांनाच आकार दिला नाही तर हिंदू आणि जैन धर्मांवरही प्रभाव पाडला आणि भारतीय समाजातील व्यापक नैतिक चौकटीत योगदान दिले.
- **ध्यान आणि जागृती:** बौद्ध धर्मातील ध्यान आणि जागरूकतेच्या पद्धतींवर भर दिल्याने भारतीय आध्यात्मिक परंपरा समृद्ध झाल्या. विपश्यनासारखी तंत्रे लोकप्रिय झाली, ज्यामुळे हिंदू आणि जैन प्रथांसह विविध विचारधारांवर प्रभाव पडला.

2. सामाजिक परिणाम

- **जातिव्यवस्थेची टीका:** बौद्ध धर्माने वैदिक समाजात प्रचलित असलेल्या कठोर जातिव्यवस्थेला आव्हान दिले. बुद्धांच्या शिकवणींनी समानतेला प्रोत्साहन दिले, कोणीही त्यांच्या सामाजिक स्थितीची पर्वा न करता ज्ञान प्राप्त करू शकतो, अशा प्रकारे अधिक सर्वसमावेशक समाजाला प्रोत्साहन दिले.
- **समुदाय उभारणी:** संघाच्या (मठवासी समुदायाच्या) स्थापनेने वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीच्या व्यक्तींना आपलेपणाची आणि पाठिंब्याची भावना दिली. या सांप्रदायिक संरचनेने सामूहिक नैतिक जीवन आणि परस्पर सहाय्यावर भर दिला.

3. कला आणि वास्तुकला:

- **बौद्ध कला:** बौद्ध धर्मांमुळे शिल्पे, चित्रे आणि उठावचित्रांसह अद्वितीय कला प्रकारांचा विकास झाला. सांची आणि अजिंठा येथे आढळलेल्या बुद्धांच्या प्रतिकात्मक प्रतिकृतींमध्ये सखोल कलात्मक अभिव्यक्ती दिसून येते आणि त्यांचा संपूर्ण भारतीय कलेवर प्रभाव पडला आहे.
- **वास्तुकला:** बौद्ध वास्तुकलेने स्तूप, मठ आणि विहारांसह महत्त्वपूर्ण संरचनांची ओळख करून दिली. सांची येथील महान स्तूप आणि अजिंठा आणि एलोरा येथील दगडात कोरलेल्या गुहा ही प्रगत अभियांत्रिकी आणि कलात्मकता दर्शविणारी उल्लेखनीय उदाहरणे आहेत.

4. साहित्य आणि विद्वत्ता:

- **बौद्ध ग्रंथ:** पाली सिद्धांत आणि महायान सूत्रांनी भारतीय साहित्यात योगदान दिले, व्यापक तात्विक आणि नैतिक प्रवचन प्रदान केले. या ग्रंथांनी विविध भाषांमधील असंख्य भाष्ये आणि रूपांतरांना प्रेरणा दिली आहे.
- **शैक्षणिक संस्था:** नालंदा आणि तक्षशिला यासारख्या सुरुवातीच्या विद्यापीठांच्या स्थापनेत बौद्ध धर्माने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, जी विविध प्रदेशातील विद्वानांना आकर्षित करणारी शिक्षण केंद्रे बनली. या संस्थांनी तत्वज्ञान, वैद्यकशास्त्र आणि विज्ञानात प्रगत ज्ञान प्राप्त केले.

5. व्यापार आणि संस्कृतीक देवाणघेवाण:

- **रेशीम मार्ग आणि व्यापार:** रेशीम मार्गासारख्या व्यापारी मार्गांवरून बौद्ध धर्माचा भारताच्या पलीकडे प्रसार झाला, त्यामुळे भारत आणि मध्य आशिया, चीन आणि तिबेटसह इतर संस्कृतींमध्ये सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ झाली. या संवादांमुळे विविध सांस्कृतिक पद्धती, कलाप्रकार आणि तत्वज्ञान समृद्ध झाले.

6. इतर धर्मांवर प्रभाव:

- **समन्वयवाद:** बौद्ध कल्पनांचा हिंदू धर्मावर, विशेषतः भक्ती पद्धती (भक्ती) आणि वैयक्तिक देवतांच्या संकल्पनेच्या विकासावर प्रभाव पडला. बौद्ध तत्वज्ञानाचे घटक नंतरच्या हिंदू ग्रंथांमध्येही आढळू शकतात.
- **जैन धर्म:** बौद्ध धर्म आणि जैन धर्म यांच्यात तात्विक आणि नैतिक समानता आहे. दोन्ही परंपरांनी अहिंसा आणि तपश्चर्येवर भर दिला, ज्यामुळे त्यांच्या विकासावर परस्पर प्रभाव पडला.

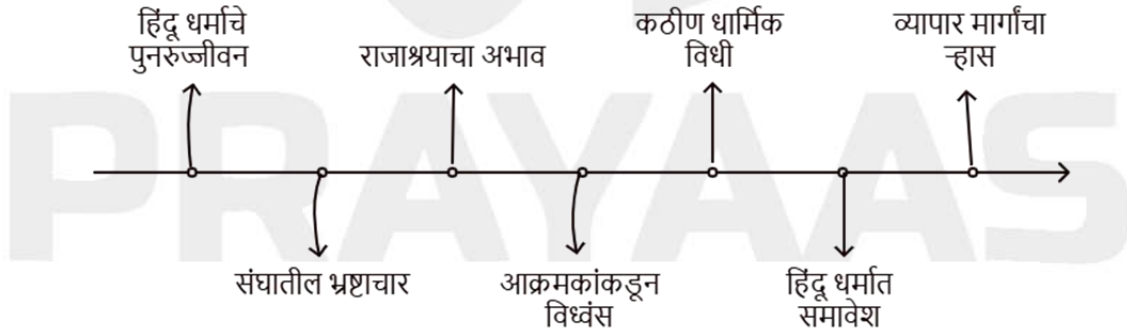
7. राजकीय परिणाम:

- **राजदरबारातील आश्रय:** अशोकासारख्या सम्राटांनी बौद्ध धर्माला सक्रियपणे प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे त्याचा प्रसार झाला आणि प्रशासनात त्याचे एकत्रीकरण झाले. अशोकाच्या आज्ञापत्रांमध्ये नैतिक प्रशासन आणि सामाजिक कल्याणावर भर देण्यात आला, ज्यात बौद्ध तत्वांनी प्रभावित राजकारण आणि नैतिक प्रशासनाचे परस्परसंबंध दर्शविले गेले.
- **समाज कल्याण:** बौद्ध शिक्षवणींनी समाज कल्याण आणि वंचितांची काळजी घेण्यावर लक्ष केंद्रित करणारे उपक्रम प्रेरित केले. मठांनी अनेकदा धर्मादाय, शिक्षण आणि आरोग्य सेवेची केंद्रे म्हणून काम केले.

ऱ्हासाची कारणे:

1. **अंतर्गत विखंडन:** कालांतराने, बौद्ध धर्म विविध पंथांमध्ये (उदाहरणार्थ, थेरवाद, महायान, वज्रयान) विभागला गेला, ज्यामुळे आचरण आणि सिद्धांतात फरक पडला. या विखंडनामुळे कधीकधी त्याची एकंदर एकता आणि प्रभाव कमकुवत होतो.
2. **इतर धर्मांशी स्पर्धा:** भारतात हिंदू धर्माचे पुनरुज्जीवन झाले आणि आशियाभर इस्लामचा विस्तार झाला, बौद्ध धर्माला लक्षणीय स्पर्धेचा सामना करावा लागला. भारतासारख्या काही प्रदेशांमध्ये त्यांनी या धर्माचे अनुयायी गमावले.
3. **वसाहतवाद आणि आधुनिकीकरण:** युरोपीय वसाहतवादी शक्तींनी विशेषतः भारत आणि आग्नेय आशियातील बौद्ध धर्माकडे अनेकदा दुर्लक्ष केले किंवा दडपले. आधुनिकता आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या उदयामुळे पारंपरिक पद्धती आणि संस्था आणखी नष्ट झाल्या.
4. **आर्थिक बदल:** मठांना मिळणाऱ्या संरक्षणाचा ऱ्हास आणि समाजातील आर्थिक बदलांमुळे बौद्ध संस्थांना मिळणाऱ्या पाठबळात घट झाली, ज्यामुळे त्यांच्या शाश्वततेवर परिणाम झाला.
5. **सांस्कृतिक एकत्रीकरण:** काही प्रदेशांमध्ये, बौद्ध धर्म प्रबळ संस्कृतींमध्ये विलीन झाला, ज्यामुळे विशिष्ट प्रथा आणि श्रद्धा गमावल्या गेल्या. उदाहरणार्थ, चीनमध्ये, बौद्ध धर्म कन्फ्यूशियन आणि दाओवादी घटकांसह एकत्रित झाला, ज्याने त्याचे मूळ स्वरूप बदलले.

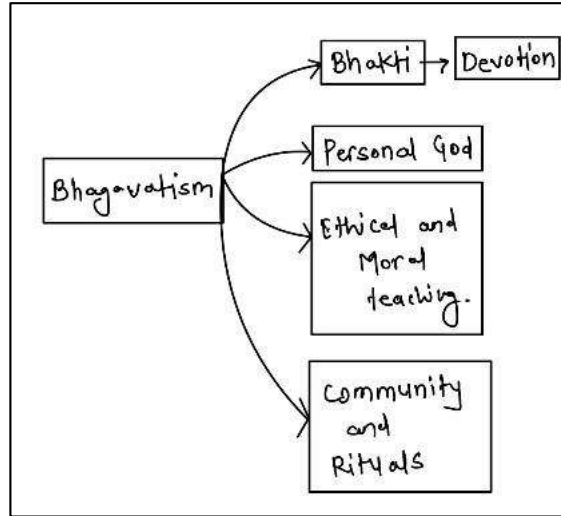
बौद्ध धर्माच्या ऱ्हासाची कारणे

समकालीन परिस्थिती:

काही भागात बौद्ध धर्म कमी झाला असला तरी पाश्चिमात्य देशांमध्येही त्याचे पुनरुज्जीवन झाले आहे, जिथे त्याच्या प्रथा, विशेषतः ध्यानधारणा आणि ध्यानधारणा यांना लोकप्रियता मिळाली आहे. जागतिकीकरण आणि आंतरसांस्कृतिक देवाणघेवाणीमुळे बौद्ध धर्माचे नवीन प्रकार उदयास येऊ शकले आहेत, ज्यामुळे एक गतिमान आणि विकसित परंपरा निर्माण झाली आहे.

थोडक्यात, बौद्ध धर्माचा वाढ आणि ऱ्हासाचा इतिहास हा तात्विक आकर्षण, सांस्कृतिक रुपांतर, बाह्य स्पर्धा आणि अंतर्गत बदलांचा एक गुंतागुंतीचा परस्परसंबंध आहे. जुळवून घेण्याची त्याची क्षमता आजही त्याच्या प्रासंगिकतेला आकार देत आहे.

PRAYAAS

5. मौर्यकालीन इतिहास

अंदाजे इ. स. पू. 322 ते 185 पर्यंत भरभराटीला आलेले मौर्य साम्राज्य हे प्राचीन भारतातील सर्वात मोठ्या साम्राज्यांपैकी एक होते. सर्वात प्रमुख मौर्य राजांनी, विशेषतः चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक द ग्रेट यांनी साम्राज्याचे प्रशासन, संस्कृती आणि समाजाला आकार देणारी विविध धोरणे अंमलात आणली.

चंद्रगुप्त मौर्य (इ. स. पू. 321-297)

सत्तास्थापना

- चंद्रगुप्त मौर्याने नंद राजवंशाचा पाडाव केल्यानंतर मौर्य साम्राज्याची स्थापना केली.
- त्यांचा सल्लागार चाणक्य (कौटिल्य) याचा त्यांच्यावर प्रभाव होता, ज्याने अर्थशास्त्र हा राज्यकला आणि अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिला होता.

धोरणे:

1. **केंद्रीकृत प्रशासन:** चंद्रगुप्ताने कार्यक्षम कर संकलन आणि कायद्याची अंमलबजावणी करण्यास परवानगी देणारी नोकरशाही प्रणाली असलेले एक मजबूत, केंद्रीकृत सरकार स्थापन केले.
2. **लष्करी विस्तार:** त्याने लष्करी विजयांच्या माध्यमातून साम्राज्याचा विस्तार केला, ज्यात सध्याच्या पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानच्या काही भागांसह उत्तर भारतातील प्रदेशांचा समावेश होता.
3. **आर्थिक धोरणे:** आर्थिक समृद्धी वाढवण्यासाठी चंद्रगुप्ता यांनी कृषी आणि व्यापार, रस्ते आणि व्यापार मार्गांसह पायाभूत सुविधांच्या विकासाला चालना देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
4. **कर आकारणी:** त्याने एक संरचित करप्रणाली लागू केली, ज्यात साम्राज्याचा प्रशासकीय खर्च आणि सैन्य टिकवून ठेवण्यासाठी शेती, व्यापार आणि विविध व्यवसायांवर कर आकारला जात असे.
5. **मुत्सद्देगिरी:** चंद्रगुप्त आपला प्रभाव स्थिर करण्यासाठी आणि त्याचा विस्तार करण्यासाठी शेजारील राज्यांशी झालेल्या करारांसह मुत्सद्दी संबंधांमध्ये गुंतला.

सम्राट अशोक (इ. स. पू. 268-232):

चंद्रगुप्ताचा नातू अशोक हा बहुधा सर्वात प्रसिद्ध मौर्य राजा मानला जातो, जो भारतीय इतिहास आणि संस्कृतीवरील त्याच्या सखोल प्रभावासाठी ओळखला जातो.

धोरणे:

1. **बौद्ध धर्माचा प्रसार:** कलिंग युद्धानंतर (इ. स. पू. 261), ज्यात मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी झाली, अशोकाने बौद्ध धर्म स्वीकारला. त्यांनी अहिंसा (अहिंसा) आणि करुणेवर भर देत त्याच्या शिकवणींना प्रोत्साहन दिले.
2. **धम्म:** अशोकाने प्रशासनासाठी मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून धम्म (नैतिक कायदा) ही संकल्पना स्थापित केली. त्यांनी आपल्या प्रजेतील नैतिक वर्तनास प्रोत्साहन दिले आणि न्याय आणि कल्याण सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न केला.
3. **अशोकाचे शिलालेख:** नैतिक आचरण, धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन देणाऱ्या शिलालेखांवर आणि खांबांवर त्याने आपल्या संपूर्ण साम्राज्यात शिलालेख कोरले. हे शिलालेख भारतीय इतिहासातील काही सर्वात प्राचीन लिखित नोंदी म्हणून काम करतात.
4. **सार्वजनिक बांधकाम आणि कल्याण:** अशोकाने रुग्णालये, रस्ते आणि विहिरींसह सार्वजनिक पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली. त्यांनी प्रवाशांसाठी विश्रामगृहे उभारण्यास आणि रस्त्याच्या कडेला सावलीसाठी झाडे लावण्यास प्रोत्साहन दिले.
5. **धार्मिक सहिष्णुता:** बौद्ध असूनही अशोकाने सर्व धर्मांप्रती सहिष्णुतेचे, विविध धर्मांमध्ये संवादाला प्रोत्साहन देण्याचे आणि सहअस्तित्वाला प्रोत्साहन देण्याचे समर्थन केले.
6. **विकेंद्रीकृत प्रशासन:** अशोकाने एक केंद्रीकृत अधिकार कायम ठेवला परंतु स्थानिक राज्यपालांना सत्ता सोपवली, ज्यामुळे अधिक स्थानिक प्रशासन शक्य झाले, ज्यामुळे विशाल साम्राज्याचे व्यवस्थापन करण्यास मदत झाली.

इतर उल्लेखनीय राजे:

1. **बिंदुसार (इ. स. पू. 297-273):** चंद्रगुप्तचा मुलगा बिंदुसार याने साम्राज्याचा आणखी दक्षिणेकडे विस्तार केला आणि लष्करी सामर्थ्य आणि मुत्सद्देगिरीच्या संयोजनाद्वारे त्याची स्थिरता राखली.
2. **दशरथ (इ. स. पू. 232-224):** अशोकाचा मुलगा, त्याला विशाल साम्राज्य टिकवून ठेवण्यासाठी आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यात विभाजन आणि घसरणीची चिन्हे दिसू लागली.

अशोकाचा धम्म: एक विश्लेषण

सम्राट अशोक (इ. स. पू. 268-232) त्याच्या धम्मच्या प्रचारासाठी प्रसिद्ध आहे, जो त्याच्या कारकिर्दीतील एक महत्त्वाचा घटक आहे ज्याने नैतिक कायदा, नैतिक वर्तन आणि त्याच्या प्रजेच्या कल्याणावर भर दिला. कलिंग युद्धानंतर, ज्याचा त्यांच्यावर खोलवर परिणाम झाला, अशोकाने बौद्ध धर्म आणि त्याच्या तत्त्वांकडे वळून प्रशासनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन आकारला.

धम्मा ची प्रमुख वैशिष्ट्ये.

1. नैतिक आणि मूल्याधारित आचरण:

- धम्माने धार्मिकता, अहिंसा (अहिंसा), करुणा आणि सत्यतेवर लक्ष केंद्रित केले. अशोकाने नैतिक तत्त्वांचे पालन करण्यास प्रोत्साहित केले आणि लोकांना दयाळूपणा आणि सर्व प्राण्यांबद्दल आदरावर आधारित सद्गुणी जीवन जगण्याचे आवाहन केले.

2. धार्मिक सहिष्णुता:

- अशोकाने सर्व धर्मांचा आदर करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्याच्या आज्ञापत्रांमध्ये सहिष्णुता आणि समजूतदारपणाला प्रोत्साहन देत, विविध धर्मांमध्ये सहअस्तित्व आणि संवादाच्या महत्त्वावर भर देण्यात आला.

3. कल्याण आणि सामाजिक न्याय:

- धम्मामध्ये लोकांचे कल्याण, सामाजिक न्याय आणि प्राण्यांसह सर्वांच्या कल्याणाचे समर्थन करणारी धोरणे समाविष्ट होती.
- अशोकाने आपल्या प्रजेसाठी संसाधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी रुग्णालये, विश्रामगृहे आणि विहिरी स्थापन केल्या.

4. बौद्ध धर्माचा प्रचार:

- धम्म हा केवळ बौद्ध धर्मापुरता मर्यादित नसला तरी, अशोकाच्या बौद्ध शिकवणीमुळे संपूर्ण भारतात आणि त्यापलीकडे त्याचा प्रसार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- त्याने बौद्ध शिकवणी सामायिक करण्यासाठी विविध प्रदेशांमध्ये धर्मप्रचारक पाठवले, ज्यामुळे श्रद्धेच्या वाढीस हातभार लागला.

5. नैतिक प्राधिकरण म्हणून सरकार:

- अशोकाने राजाच्या भूमिकेकडे नैतिक संरक्षकाची भूमिका म्हणून पाहिले. उदाहरणाद्वारे नेतृत्व करण्यावर आणि नैतिक प्रशासन प्रतिबिंबित करणारी धोरणे अंमलात आणण्यावर त्यांचा विश्वास होता.
- त्याच्या आज्ञापत्रांमध्ये राज्यकर्त्यांच्या जबाबदाऱ्या आणि सुशासनाचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले.

अशोकाचे शिलालेख:

अशोकाचे धम्म हे त्याच्या साम्राज्यातील खांबांवर आणि खडकांच्या पृष्ठभागावर सापडलेल्या अशोकाचे शिलालेख म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या शिलालेखांच्या मालिकेद्वारे प्रसारित केले गेले. या शिलालेखांमध्ये त्यांचा धम्माविषयीचा दृष्टीकोन समाविष्ट आहे:

1. **शिलालेखा:** यामध्ये नैतिकता, अहिंसा आणि नैतिक जीवनाचे महत्त्व याविषयीचे त्यांचे विचार मांडणारे शिलालेख समाविष्ट आहेत.
2. **स्तंभ शिलालेख:** हे शिलालेख सार्वजनिक घोषणा म्हणून वापरले गेले, जे अनेकदा महत्त्वाच्या ठिकाणी आढळतात. त्यांनी धम्माप्रती असलेल्या त्यांच्या बांधिलकीचा तपशील दिला, ज्यात प्रशासन आणि कल्याणाविषयीच्या त्यांच्या दृष्टीकोनांचा समावेश होता.
3. **शिलालेखांची संकल्पना:**
 - सर्व सजीवांप्रती करुणेवर भर.
 - नैतिक वर्तनाचे पालन करण्याचे समर्थन.

- न्याय आणि कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी अधिकाऱ्यांना सूचना.

धम्माचा प्रभाव

1. सांस्कृतिक प्रभाव:

- धम्माने केवळ बौद्ध धर्मावरच नव्हे तर भारतीय संस्कृतीच्या व्यापक नैतिक परिदृश्यावरही प्रभाव पाडला आणि विविध
- समुदायांमध्ये प्रतिध्वनित होणाऱ्या मूल्यांना प्रोत्साहन दिले.

2. प्रशासनाचा वारसा:

- धम्माच्या माध्यमातून प्रशासनाकडे पाहण्याचा अशोकाचा दृष्टीकोन नैतिक नेतृत्वाच्या महत्त्वावर भर देत भारतातील भावी शासकांसाठी एक आदर्श ठरला.

3. बौद्ध धर्माचा विस्तार:

- त्याच्या धम्माच्या प्रचारामुळे भारताच्या पलीकडे बौद्ध धर्माच्या प्रसारात लक्षणीय योगदान दिले, मिशनरी श्रीलंका, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशियासारख्या प्रदेशांमध्ये पोहोचले.

4. ऐतिहासिक महत्त्व:

- अशोकाचे धम्म हे अनेकदा प्रशासनाच्या नैतिक चौकटीचे प्रारंभिक उदाहरण मानले जाते, जे त्यानंतरच्या राजकीय तत्त्वज्ञानांवर प्रभाव टाकते.

मौर्य प्रशासन: एक आढावा

प्रशासनाची रचना:

1. केंद्र सरकार:

- मौर्य साम्राज्याचा केंद्रीकृत अधिकार होता, ज्याचे नेतृत्व सम्राट करत असे. राजाकडे संपूर्ण सत्ता होती, परंतु त्याच्या राजवटीला नोकरशाही संरचनेचा पाठिंबा होता.
- चंद्रगुप्त मौर्य आणि अशोक यांनी मजबूत केंद्र सरकारच्या महत्त्वावर भर दिला, ज्याने विशाल प्रदेशांवर प्रभावी नियंत्रण सुलभ केले.

2. मंत्रीमंडळ:

- विश्वासू अधिकारी आणि सल्लागारांचा समावेश असलेल्या मंत्रीमंडळाने राजाला सल्ला दिला होता. या परिषदेने निर्णय घेण्यास आणि धोरण तयार करण्यास मदत केली.
- चाणक्य (कौटिल्य) यांच्या अर्थशास्त्रासारख्या महत्त्वाच्या ग्रंथांमध्ये या सल्लागारांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या अधोरेखित केल्या.

3. प्रांतीय प्रशासन:

- साम्राज्य अनेक प्रांतांमध्ये (महाजनपद) विभागले गेले होते, प्रत्येकाचे प्रशासन व्हाईसरॉय किंवा गव्हर्नर (उपराजा) करत असे. कायदा आणि सुव्यवस्था राखणे, कर गोळा करणे आणि राजाची धोरणे अंमलात आणणे यासाठी हे राज्यपाल जबाबदार होते.
- प्रांतांमध्ये तक्षशिला, उज्जैन आणि पाटलीपुत्र (राजधानी) यासारख्या महत्त्वाच्या प्रदेशांचा समावेश होता.

4. जिल्हा आणि स्थानिक प्रशासन:

- प्रांत पुढे जिल्हे (जनपद) आणि गावांमध्ये विभागले गेले, प्रत्येकामध्ये स्थानिक अधिकारी (ग्रामिका किंवा गहपती) होते जे दैनंदिन प्रशासन हाताळायचे.
- या संरचनेमुळे स्थानिक प्रशासन आणि लोकांच्या गरजांना प्रतिसाद मिळू शकला.

प्रशासकीय पद्धती

1. नोकरशाही:

- मौर्य प्रशासनाने महसूल, लष्करी आणि सार्वजनिक कामांसह विविध विभागांवर देखरेख ठेवणाऱ्या विविध अधिकाऱ्यांसह एक विशाल नोकरशाही प्रणाली नियुक्त केली.
- प्रमुख अधिकाऱ्यांमध्ये धर्म महामात्रांचा समावेश होता, जे धम्म आणि नैतिक प्रशासनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी जबाबदार होते.

2. कर आकारणी:

- मौर्य साम्राज्यात एक सुस्पष्ट करप्रणाली होती, ज्यात शेती, व्यापार आणि हस्तकलांवर कर आकारला जात असे.
- अंदाजे 25-30% कृषी उत्पादन कर म्हणून गोळा केले जात असे. सैन्य, पायाभूत सुविधा आणि प्रशासकीय खर्च राखण्यासाठी महसूल आवश्यक होता.

3. कायदा आणि सुव्यवस्था:

- कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी साम्राज्याने मजबूत लष्करी उपस्थिती राखली. राजाच्या आज्ञापत्रांमध्ये न्याय आणि नैतिक वर्तनावर भर देण्यात आला, ज्यामुळे अशोकाची धम्मची तत्त्वे प्रतिबिंबित झाली.
- विवाद हाताळण्यासाठी न्यायालये स्थापन करण्यात आली आणि कायदेशीर बाबींवर देखरेख ठेवण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली.

4. पायाभूत सुविधांचा विकास:

- मौर्य प्रशासनाने रस्ते, सिंचन प्रणाली आणि व्यापार मार्गांसह पायाभूत सुविधांवर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे आर्थिक वाढ आणि दळणवळण सुलभ झाले.
- अशोकांच्या प्रयत्नांमध्ये सार्वजनिक कल्याणाला चालना देण्यासाठी रुग्णालये, विश्रामगृहे आणि विहिरी बांधणे समाविष्ट होते.

संवाद साधणे आणि नोंद ठेवणे

1. **शिल्पकला आणि शिलालेख:** अशोकाने आपली धम्म धोरणे आणि तत्त्वे आपल्या प्रजेपर्यंत पोहोचवण्यासाठी खडक आणि खांबांवरील शिलालेखांचा वापर केला. या आज्ञापत्रांनी प्रशासनाच्या महत्त्वाच्या नोंदी म्हणून काम केले.
2. **संदेशवाहक आणि हेर:** प्रशासनाने संपूर्ण साम्राज्यात संवाद साधण्यासाठी संदेशवाहकांचा वापर केला. राजाला प्रादेशिक घडामोडींची माहिती दिली जात असल्याची खात्री करून घेण्यासाठी, विविध बाबींवर गुप्त माहिती गोळा करण्यासाठी देखील हेर नियुक्त केले जात असत.

मौर्य साम्राज्याची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती:

सामाजिक परिस्थिती

1. जातिव्यवस्था:

- सामाजिक पदानुक्रम वैदिक परंपरेने प्रभावित होता, जातिव्यवस्था प्रमुख भूमिका बजावत होती. ब्राह्मण (पुजारी), क्षत्रिय (योद्धा), वैश्य (व्यापारी आणि शेतकरी) आणि शूद्र (मजूर आणि सेवा पुरवठादार) अशा चार मुख्य वर्णांमध्ये समाज विभागला गेला होता.
- जरी जातिव्यवस्था कठोर होती, तरी मौर्य काळात विशेषतः वैश्य आणि शूद्रांमध्ये काही प्रमाणात हालचाल दिसून आली.

2. धर्म आणि तत्वज्ञान:

- हा काळ धार्मिक विविधतेने वैशिष्ट्यीकृत होता. हिंदू धर्म प्रबळ होता, परंतु बौद्ध धर्म आणि जैन धर्माला लक्षणीय आकर्षण मिळाले, विशेषतः अशोकाच्या आश्रयाखाली.
- अशोकाने केलेल्या धम्माच्या प्रचारात नैतिक आचरण, अहिंसा आणि करुणा, सामाजिक मूल्ये आणि प्रथांवर प्रभाव टाकण्यावर भर देण्यात आला.

3. लिंग भूमिका:

- महिलांनी मर्यादित अधिकारांसह समाजात गौण स्थान धारण केले. तथापि, ग्रंथ असे सूचित करतात की काही स्त्रिया मालमत्तेची मालकी घेऊ शकत होत्या आणि व्यापारात गुंतू शकत होत्या.
- महिलांची स्थिती प्रदेश आणि सामाजिक वर्गानुसार भिन्न होती, कधीकधी राजघराण्यातील महिलांना लक्षणीय सत्ता लाभत होती.

4. शहरीकरण:

- पाटलीपुत्र, तक्षशिला आणि उज्जैन यासारखी शहरी केंद्रे प्रशासकीय आणि व्यापारी केंद्रे म्हणून भरभराटीला आली. शहरांमध्ये सार्वजनिक इमारती, बाजारपेठा आणि निवासी क्षेत्रांसह सुनियोजित मांडणी होती.
- शहरीकरणामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि कल्पनांचा प्रसार सुलभ झाला, ज्यामुळे चैतन्यशील सामाजिक वातावरण निर्माण झाले.

5. शिक्षण आणि शिक्षण:

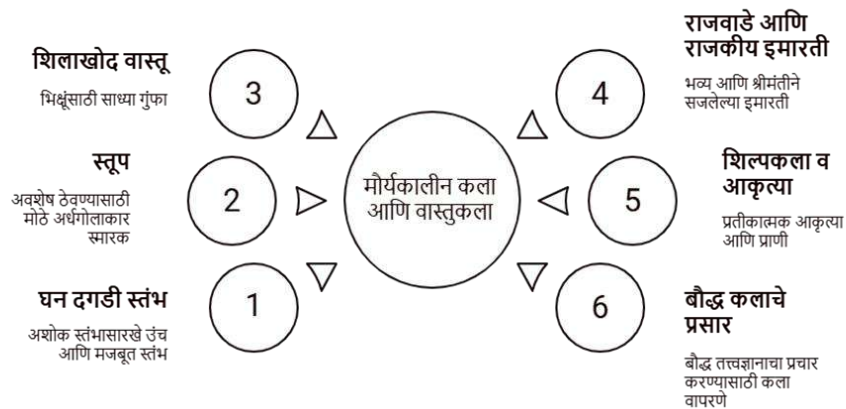
- मौर्य काळात शिक्षणात प्रगती झाली, नालंदा सारखी विद्यापीठे शिक्षणाची केंद्रे म्हणून उदयाला आली. या संस्थांनी विविध प्रदेशातील विद्वानांना आकर्षित केले.
- उल्लेखनीय ग्रंथ आणि कलाकृती तयार करून साहित्य, कला आणि तत्त्वज्ञानाचा प्रचार या काळात भरभराटीला आला.

आर्थिक परिस्थिती

1. **शेती:** बहुसंख्य लोकसंख्येला रोजगार देणाऱ्या मौर्य अर्थव्यवस्थेचा कणा शेती होता. प्रमुख पिकांमध्ये तांदूळ, गहू, बाली आणि डाळी यांचा समावेश होता. राज्याने सिंचन प्रकल्प आणि जमीन व्यवस्थापन पद्धतींच्या माध्यमातून कृषी उत्पादकतेला चालना दिली.
2. **व्यापार आणि वाणिज्य:** सिल्क रोड सारख्या रस्ते आणि व्यापारी मार्गांसह सुविकसित पायाभूत सुविधांमुळे व्यापाराची भरभराट झाली. मौर्य साम्राज्य पर्शिया, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशियासारख्या प्रदेशांशी व्यापक व्यापारात गुंतलेले होते. बाजारपेठा आणि व्यापार जाळ्यांमुळे वस्त्रोद्योग, मसाले आणि मौल्यवान धातूंसह वस्तूंची देवाणघेवाण सुलभ झाली.
3. **करप्रणाली:** मौर्य सरकारने कृषी उत्पादने, व्यापार आणि हस्तकलांवर कर गोळा करून एक संरचित करप्रणाली लागू केली. करांचे दर सामान्यतः कृषी उत्पन्नाच्या 25 ते 30 टक्क्यांपर्यंत असतात. सैन्य, प्रशासन आणि सार्वजनिक कामे राखण्यासाठी कर आकारणीतून मिळणारा महसूल महत्त्वपूर्ण होता.
4. **हस्तकला आणि उद्योग:** मौर्य काळात धातूशास्त्र, वस्त्रोद्योग, मातीची भांडी आणि दगडी काम यासह विविध हस्तकलांची भरभराट झाली. कारागिरांनी अशा संघांची स्थापना केली ज्यांनी अर्थव्यवस्थेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. हस्तकलेच्या गुणवत्तेने देशांतर्गत उपभोग आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार या दोन्हीमध्ये योगदान दिले.
5. **राज्य नियंत्रण आणि नियमन:** आर्थिक स्थैर्य आणि समृद्धी सुनिश्चित करण्यासाठी मौर्य राज्याने खाणकाम आणि व्यापार यासारख्या प्रमुख उद्योगांवर नियंत्रण राखले. उत्पादन आणि व्यापार उपक्रमांवर देखरेख ठेवण्यासाठी अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली. अशोकाच्या कल्याणावर भर देण्यात ग्राहकांचे संरक्षण करण्यासाठी आणि न्याय्य पद्धती राखण्यासाठी बाजारपेठेचे नियमन समाविष्ट होते.

मौर्य कला आणि लेणी वास्तुकला:

मौर्यकालीन कला आणि वास्तुकला

मौर्य साम्राज्य (इ. स. पू. 322-185) त्याच्या कलात्मक नवकल्पनांसाठी आणि दगडात कोरलेल्या वास्तुकलेसाठी ओळखले जाते, ज्याने प्राचीन भारताच्या सांस्कृतिक परिदृश्याला लक्षणीय आकार दिला. या काळात कलेच्या अधिक नैसर्गिक प्रकारांकडे आणि खडकातून कोरलेल्या स्मारकीय संरचनांच्या विकासाकडे संक्रमण झाले.

मौर्य कला

1. शिल्पकला

- **सामग्री आणि तंत्र:** मौर्य शिल्पांमध्ये प्रामुख्याने दगड, विशेषतः वालुकाश्म आणि चुनखडीचा वापर केला जातो. या काळातील शिल्पकला त्याच्या वास्तववाद आणि तपशीलवार शिल्पकलेसाठी उल्लेखनीय आहे, जी पूर्वीच्या कालखंडातील अधिक शैलीबद्ध प्रकारांपासून बदलाचे प्रतिनिधित्व करते.
- **संकल्पना आणि विषय:**
 - **बौद्ध प्रतिमाशास्त्र:** शिल्पांमध्ये बहुधा बुद्ध आणि विविध बोधिसत्वांच्या जीवनातील दृश्यांचे चित्रण केले जाते. नैसर्गिक पोझेसमध्ये प्राणी आणि मानवांचे चित्रण प्रमुख झाले.
 - **उदाहरणे:** सारनाथमधील अशोकाची सिंह स्तंभ(The Lion Capital of Ashoka) हे सर्वात प्रसिद्ध उदाहरणांपैकी एक आहे, ज्यात चार सिंह एकमेकांकडे पाठ करून उभे आहेत, जे शक्ती आणि धैर्याचे प्रतीक आहेत. हे शिल्प भारताचे राष्ट्रीय प्रतीक बनले.

2. सुशोभित कलाकृती:

- **वर्णनात्मक कलाकृती:** खांब आणि प्रवेशद्वारांवरील कोरीवकाम बौद्ध ग्रंथ, नैतिक धडे आणि दैनंदिन जीवनातील सचित्र कथा.
 - **उदाहरणे:** सांची येथील महान स्तूपामध्ये जातक कथांचे चित्रण करणारी गुंतागुंतीची उठावचित्रे आहेत, जी बुद्धाच्या मागील जीवनाचे वर्णन करतात.
- **अलंकृत सजावट:** फुलांचे नमुने, भौमितिक आकार आणि प्राणी यासारख्या सजावटीच्या आकृतींनी विविध संरचना सुशोभित केल्या, ज्यात उच्च पातळीचे कलात्मक कौशल्य दिसून येते.

लेणी स्थापत्यशास्त्र (Rock-Cut Architecture)

1. लेणी स्थापत्यशास्त्राचा परिचय

लेणी वास्तुकलामध्ये संरचनांना थेट घन खडकात कोरीवकाम करणे समाविष्ट आहे. या तंत्रामुळे मठांची विस्तृत संकुले, स्तूप आणि प्रार्थना सभागृहे तयार होऊ शकली.

2. उल्लेखनीय उदाहरणे

- **बाराबार लेणी:**
 - बिहारमध्ये वसलेल्या बाराबार लेणी मौर्य काळातील भारतातील दगडात कोरलेल्या वास्तुकलेच्या सर्वात प्राचीन उदाहरणांपैकी आहेत.

- **वैशिष्ट्ये:** या लेण्यांनी जैन भिक्षूसाठी मठांचे निवासस्थान म्हणून काम केले. उल्लेखनीय गुहांमध्ये **लोमास ऋषी** **गुहेचा** समावेश आहे, ज्यात लाकडी संरचनेसारखे दिसणारे सुंदर कोरीव प्रवेशद्वार असलेले चैत्य सभागृह आहे.

- **नागार्जुन लेणी:**

- बाराबर लेण्यांच्या जवळ, या लेण्या मठांची ठिकाणे म्हणूनही काम करत होत्या.
- **वास्तुकला:** गुंफांमध्ये विहार (मठांच्या खोल्या) आणि चैत्यांचा समावेश आहे, ज्यात विस्तृत कोरीवकाम आणि स्तूप आहेत, जे सुरुवातीच्या बौद्ध स्थापत्य शैली दर्शवतात.

- **उदयगिरी लेणी:**

- मध्य प्रदेशात वसलेल्या उदयगिरी लेणी त्यांच्या दगडात कोरलेल्या शिल्पांसाठी आणि शिलालेखांसाठी महत्त्वपूर्ण आहेत.
- **उदाहरणे:** गुहा 4 मध्ये वराह (डुक्कर) अवतारातील विष्णूची प्रसिद्ध शिल्पकला आहे, जी कलात्मक कौशल्य आणि धार्मिक भक्ती दर्शवते.

3. स्थापत्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये:

चैत्य आणि विहार:

- **चैत्य:** या प्रार्थना सभागृहाची रचना सामूहिक पूजेसाठी करण्यात आली होती, ज्यात अनेकदा त्यांच्या मध्यभागी स्तूप असतो. वास्तुकलेमध्ये प्रवेशद्वार, सभागृह आणि स्तूप यांचा समावेश होता, ज्यात सामान्यतः अलंकृत कोरीव दरवाजे होते.
- **विहार:** मठांच्या कक्षांनी भिक्षूसाठी निवासस्थान प्रदान केले, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे ध्यानधारणेसाठी अनुकूल असलेले साधे अंतर्भाग.
- **स्तूप:** स्तूपांची संकल्पना मौर्य काळापूर्वीची असली तरी त्यांच्या बांधकामात लक्षणीय विकास झाला. स्तूप बहुतेकदा घुमटाच्या आकाराचे शिखर आणि गुंतागुंतीने सजवलेले प्रवेशद्वार असलेले गोलाकार असत.
- **उदाहरणे:** सांची स्तूप त्याच्या विस्तृत प्रवेशद्वारांसाठी प्रसिद्ध आहे आणि मौर्य काळातील कलात्मक आणि स्थापत्यशास्त्रीय प्रगती प्रतिबिंबित करणारे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ आहे.

बौद्ध धर्माचा उदय आणि ऱ्हास

इ. स. पू. 5व्या शतकात सिद्धार्थ गौतम (बुद्ध) यांनी भारतात स्थापन केलेल्या बौद्ध धर्माची लक्षणीय वाढ झाली आणि अखेरीस त्याचा ऱ्हास झाला. विशेषतः भारतात त्याचा प्रसार आणि त्याचा प्रभाव कमी होण्यात विविध घटकांचे योगदान होते.

बौद्ध धर्माच्या उदयास कारणीभूत कारणे

1. **आध्यात्मिक असंतोष:** प्रचलित वैदिक परंपरांनी विधी आणि यज्ञावर मोठ्या प्रमाणात लक्ष केंद्रित केले, जे अनेकांना असमाधानकारक वाटले. बौद्ध धर्माने ध्यान, नैतिक आचरण आणि ज्ञानाचा पाठपुरावा यावर भर देणारा अधिक वैयक्तिक आध्यात्मिक मार्ग देऊ केला.
2. **सार्वत्रिक आवाहन:** दुःख, करुणा आणि ज्ञानाच्या संभाव्यतेवरील बौद्ध धर्माची शिकवण, जात किंवा सामाजिक स्थितीची पर्वा न करता, सर्वांसाठी उपलब्ध होती. या सर्वसमावेशकतेमुळे विविध अनुयायी आकर्षित झाले.

3. **राजाश्रयः** प्रभावशाली शासकांच्या, विशेषतः सम्राट अशोकाच्या (इ. स. पू. 268-232) पाठिंब्यामुळे बौद्ध धर्माचा संपूर्ण भारतात आणि त्यापलीकडे प्रसार होण्यास मदत झाली. अशोकाच्या धम्माच्या प्रचारामुळे आणि स्तूप आणि मठांच्या स्थापनेमुळे धर्माचा विकास सुलभ झाला.
4. **मिशनरी क्रियाकलापः** बौद्ध भिक्षूंनी शिकवणीचा प्रचार करण्यासाठी सक्रियपणे प्रवास केला. अशोकाने श्रीलंका, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशियासह विविध प्रदेशांमध्ये धर्मप्रचारक पाठवले आणि बौद्ध धर्माला त्याच्या भारतीय उत्पत्तीच्या पलीकडेही प्रोत्साहन दिले.
5. **सांस्कृतिक एकत्रीकरणः** बौद्ध धर्म स्थानिक संस्कृतींशी जुळवून घेतला आणि विविध प्रदेशांतील विविध घटकांचे एकत्रीकरण केले, ज्यामुळे तो विविध लोकसंख्येमध्ये प्रतिध्वनित होऊ शकला.

बौद्ध धर्माच्या पतनाला हातभार लावणारे घटकः

1. **हिंदू धर्माशी स्पर्धाः** विशेषतः भक्ती चळवळीद्वारे हिंदू धर्माने स्वतःला पुन्हा प्रस्थापित केले, त्यामुळे त्याने अनेक बौद्ध संकल्पना आत्मसात केल्या, ज्यामुळे ती लोकांसाठी अधिक आकर्षक बनली. विधी आणि जातिव्यवस्थेवर पुन्हा भर दिल्याने बौद्ध धर्माचे आकर्षण कमी झाले.
2. **राजाश्रय गमावणेः** मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर, बौद्ध धर्माला पाठिंबा देणारा आश्रय कमी झाला. गुप्तांसारख्या त्यानंतरच्या राज्यकर्त्यांनी हिंदू धर्माला अनुकूलता दर्शवली, ज्यामुळे बौद्ध संस्थांना राज्याचा पाठिंबा कमी झाला.
3. **आक्रमणे आणि राजकीय उलथापालथीः** इ. स. 5व्या शतकात हूणांसह आक्रमणाच्या आगमनाने भारतीय उपखंडाची स्थिरता विस्कळीत झाली, ज्यामुळे मठ आणि बौद्ध केंद्रांचा नाश झाला.
4. **मठांच्या संस्थांचा ऱ्हासः** राजाश्रय कमी झाल्यामुळे अनेक मठांनी त्यांचा आर्थिक आधार गमावला, ज्यामुळे मठांचे जीवन बिघडले. बौद्ध शिकवणीच्या संवर्धनासाठी आणि प्रसारासाठी महत्त्वपूर्ण असलेले मठवासी समुदाय कमकुवत झाले.
5. **अंतर्गत विभागणीः** थेरवाद आणि महायान यासारख्या बौद्ध धर्मातील विविध पंथांच्या आणि पंथांच्या उदयामुळे विभागणी झाली. या अंतर्गत विभाजनामुळे कधीकधी वैमनस्य निर्माण झाले ज्यामुळे बौद्ध धर्माचा एकूण प्रभाव कमी झाला.
6. **तात्विक आणि धार्मिक आव्हानेः** बौद्ध धर्माला उदयोन्मुख तात्विक शाळांकडून, विशेषतः हिंदू धर्मात आणि नंतर इस्लामिक विचारवंतांकडून आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यांनी त्याच्या मूलभूत तत्त्वांवर आणि पद्धतींवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.

6. मौर्योत्तर भारत

राजकीय विभाजन

1. प्रादेशिक राज्ये:

- मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर भारत अनेक प्रादेशिक राज्यांमध्ये विभागला गेला. या काळात उदयास आलेल्या प्रमुख राजवंशांमध्ये शुंग, कण्व आणि कुषाण यांचा समावेश होता.
- शुंग राजवंशाने (इ. स. पू. 185-73) हिंदू राजवट पुन्हा स्थापित केली आणि ब्राह्मण संस्कृती आणि धर्माला प्रोत्साहन देत वैदिक परंपरा पुनर्संचयित करण्याचा प्रयत्न केला.

2. कुषाण साम्राज्य:

- कनिष्क (इ. स. 1) यांच्या नेतृत्वाखालील कुषाणांनी उत्तर भारत आणि मध्य आशियातील काही भाग एकत्रित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. ते रेशीम मार्गावरील व्यापाराला चालना देण्यासाठी आणि त्यांच्या राजवटीत भरभराटीला आलेल्या बौद्ध धर्माच्या समर्थनासाठी ओळखले जातात.
- कुषाणांनी कला आणि स्थापत्यकला, विशेषतः बौद्ध स्तूप आणि शिल्पकला यांना आश्रय दिल्याने कनिष्कांच्या कारकिर्दीत लक्षणीय सांस्कृतिक देवाणघेवाण झाली.

3. सातवाहन राजवंश:

- दख्खन प्रदेशातील सातवाहनांनी (इ. स. पू. 230-इ. स. 220) व्यापार, शेती आणि प्रादेशिक संस्कृतीला प्रोत्साहन देत महत्त्वपूर्ण उपस्थिती राखली. ते बौद्ध धर्माच्या प्रसारातील त्यांच्या भूमिकेसाठी आणि रोमशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी ओळखले जातात.

सांस्कृतिक विकास

1. बौद्ध आणि जैन धर्म:

- मौर्य काळानंतर दोन्ही धर्मांची भरभराट होत राहिली. कुषाण राजांनी बौद्ध कला आणि वास्तुकलेचे समर्थन केले, परिणामी स्तूपांचे बांधकाम आणि गांधार कला शैलीचा विकास झाला, ज्याने हेलेनिस्टिक आणि भारतीय प्रभावांना एकत्र केले.
- जैन धर्माने देखील या काळात पुनरुत्थान पाहिले, ज्यामुळे मंदिरांचे बांधकाम आणि जैन शिकवणींना प्रोत्साहन मिळाले.

2. कला आणि वास्तुकला:

- मौर्योत्तर कलेने विशेषतः शिल्पकला आणि वास्तुकलेमध्ये लक्षणीय प्रगती पाहिली. बुद्ध आणि इतर देवतांची गुंतागुंतीची शिल्पे तयार करून गांधार आणि मथुरा कला विद्यालये उदयास आली.
- अजिंठा आणि एलोरा लेण्यांमध्ये तपशीलवार भित्तीचित्रे आणि गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांचे उदाहरण असलेल्या दगडात कोरलेल्या वास्तुकलेची भरभराट होत राहिली.

3. साहित्य:

- मौर्योत्तर काळात पौराणिक कथा आणि इतिहास संकलित करणाऱ्या पुराणांसह आणि महाभारत आणि रामायणासारख्या ग्रंथांसह महत्त्वाच्या साहित्यिक कृतींची निर्मिती देखील झाली, ज्या पुढे विकसित आणि संहिताबद्ध केल्या गेल्या.

आर्थिक विकास

1. व्यापार जाळे:

- मौर्योत्तर काळात जमिनीवरील आणि सागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या व्यापार मार्गांचा विस्तार झाला. रोमन साम्राज्य, मध्य आशिया आणि आग्नेय आशियाबरोबर व्यापार भरभराटीला आला, ज्यामुळे रेशीम, मसाले आणि मौल्यवान दगड यासारख्या वस्तूंची देवाणघेवाण सुलभ झाली.
- तक्षशिला, उज्जैन आणि पाटलीपुत्र यासारख्या शहरांमध्ये महत्त्वाची व्यापार केंद्रे उदयास आली, ज्यामुळे आर्थिक समृद्धी वाढली.

2. कृषी प्रगती:

- कृषी हा अर्थव्यवस्थेचा कणा राहिला. सिंचन आणि कृषी तंत्रातील सुधारणांमुळे उत्पादकता वाढली, ज्यामुळे लोकसंख्या वाढ आणि शहरीकरणाला आधार मिळाला.

मौर्योत्तर भारत: शुंग, सातवाहन आणि परदेशी आक्रमणकर्ते:

मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर, भारताने अनेक प्रादेशिक शक्तींचा उदय आणि परदेशी आक्रमणकर्त्यांचा ओघ पाहिला, प्रत्येकाने सामाजिक-राजकीय परिदृश्याला लक्षणीय आकार दिला.

1. शुंग राजवंश (इ. स. पू. 185-73):

- **मूळ:** मौर्य सैन्यातील सेनापती पुष्यमित्र शुंग याने स्थापन केलेल्या मौर्यांच्या पतनानंतर शुंग सत्तेवर आले. शुंगांकडे अनेकदा ब्राह्मणवादी राजवटीची पुनर्स्थापना म्हणून पाहिले जाते.
- **राजकीय रचना:** शुंग राजवंशाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मजबूत केंद्रीय शासन, ज्याची राजधानी पाटलीपुत्र होती. पुष्यमित्र शुंग हे त्यांच्या लष्करी मोहिमांसाठी आणि हिंदू रूढीवादाची पुनर्स्थापना करण्याच्या प्रयत्नांसाठी ओळखले जातात.
- **सांस्कृतिक योगदान:**
 - शुंगांनी बौद्ध धर्माच्या प्रभावाचा प्रतिकार करत हिंदू धर्म आणि वैदिक संस्कृतीच्या पुनरुज्जीवनास प्रोत्साहन दिले.
 - कलेला महत्त्वपूर्ण योगदान दिले गेले, विशेषतः गांधार आणि मथुरा शाळांमध्ये, जे त्यांच्या गुंतागुंतीच्या शिल्पकला आणि स्थापत्य शैलीसाठी ओळखले जातात.
- **ऱ्हास:** अंतर्गत कलह आणि बाह्य दबावामुळे राजवंश कमकुवत झाला आणि अखेरीस कण्व राजवंशाच्या ताब्यात गेला.

2. सातवाहन राजवंश (इ. स. पू. 230-इ. स. 220)

- **भौगोलिक पोहोच:** सातवाहनांनी अमरावती येथे त्यांची राजधानी असलेल्या दख्खन प्रदेशाच्या मोठ्या भागावर राज्य केले.

- **राजकीय रचना:** त्यांनी विकेंद्रीकृत प्रशासन राखले, ज्यामुळे स्थानिक शासकांना लक्षणीय स्वायत्तता मिळाली. व्यापार आणि शेतीला चालना देण्याचे श्रेय अनेकदा या राजवंशाला दिले जाते.
- **सांस्कृतिक योगदान:**
 - सातवाहन हे बौद्ध धर्माचे आश्रयदाते होते, ज्यामुळे अजिंठा आणि एलोरा येथील स्तूप आणि दगडात कोरलेल्या गुहांचे बांधकाम झाले.
 - त्यांनी रोमन साम्राज्य आणि आग्नेय आशियासारख्या प्रदेशांशी व्यापार सुलभ करून व्यापार जाळ्यांनाही प्रोत्साहन दिले.
- **ऱ्हास:** अंतर्गत संघर्ष, प्रादेशिक शक्तींचा उदय आणि परदेशी संस्थांच्या आक्रमणांमुळे सातवाहन साम्राज्याचा ऱ्हास झाला.

3. परदेशी आक्रमणकर्ते

अ. ग्रीक आणि बॅक्ट्रियन

- **अलेक्झांडर द ग्रेट (इ. स. पू. 326):** त्याच्या आक्रमणाने भारतात ग्रीक प्रभाव आणला, ज्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण झाली. त्याच्या मृत्यूनंतर, सेल्युकस निकेटरसारख्या त्याच्या सेनापतींनी वायव्य भारताच्या काही भागांवर नियंत्रण प्रस्थापित केले आणि हेलेनिस्टिक सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रभावांना हातभार लावला.
- **बॅक्ट्रियन ग्रीक:** अलेक्झांडरच्या पाठोपाठ, ग्रीको-बॅक्ट्रियन साम्राज्याचा उदय झाला. पहिल्या मेनांडरसारख्या या राज्यकर्त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि वायव्य भारतात त्याचा प्रसार वाढवला.

ब. कुशाण (इ. स. 1 ले-3 रे शतक):

- **उगम:** कुशाणांचा उगम बॅक्ट्रियाच्या प्रदेशातून झाला आणि कनिष्कांच्या अधिपत्याखाली त्यांची एकत्रित सत्ता होती.
- **सांस्कृतिक प्रभाव:** स्तूप आणि मठांच्या बांधकामाला प्रायोजकत्व देत, बौद्ध धर्माच्या प्रसारात कुशाणांची महत्त्वाची भूमिका होती. त्यांनी रेशीम मार्गावर व्यापार सुलभ केला, ज्यामुळे भारत, मध्य आशिया आणि चीन यांच्यात सांस्कृतिक देवाणघेवाण झाली.
- **कला आणि वास्तुकला:** या काळात गांधार शैलीची भरभराट झाली, जी ग्रीक-बौद्ध प्रभावांनी वैशिष्ट्यीकृत होती, ज्यामुळे बुद्ध आणि बोधिसत्वांच्या उत्कृष्ट शिल्पांच्या निर्मितीला चालना मिळाली.

भारतातील मौर्योत्तर प्रशासन

मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतरच्या काळात (इ. स. पू. 185) राजकीय रचना, प्रशासकीय पद्धती आणि प्रादेशिक प्रशासनात लक्षणीय बदल झाले. विविध प्रादेशिक शक्ती उदयास आल्या, प्रत्येकाने त्यांच्या प्रदेशांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रशासकीय चौकटींचा अवलंब केला.

1. शुंग राजवंश (इ. स. पू. 185-73)

प्रशासकीय रचना:

- **केंद्रीकृत प्राधिकरण:** शुंगांनी मौर्य प्रतिमानाची आठवण करून देणारे एक मजबूत केंद्रीकृत प्रशासन कायम ठेवले परंतु

ब्राह्मण परंपरांवर भर दिला.

- **राजधानी:** पाटलीपुत्र ही राजधानी म्हणून कार्यरत राहिली, जिथे राजाकडे मंत्रिपरिषदेच्या पाठिंब्याने महत्त्वपूर्ण सत्ता होती.
- **स्थानिक प्रशासन:** साम्राज्य प्रांतांमध्ये (जनपद) विभागले गेले होते, प्रत्येकावर स्थानिक राज्यपाल किंवा कर संकलन, कायद्याची अंमलबजावणी आणि सार्वजनिक कल्याणासाठी जबाबदार अधिकारी देखरेख करत असत.

धोरणे:

- **ब्राह्मणवादाला प्रोत्साहन:** शृंगांनी वैदिक विधी आणि हिंदू रूढीवादाचे पुनरुज्जीवन आणि संवर्धन करण्यासाठी काम केले, ज्यामुळे अनेकदा बौद्ध समुदायांशी तणाव निर्माण झाला.
- **सांस्कृतिक संरक्षण:** त्यांनी कला आणि साहित्य प्रायोजित केले, ज्यामुळे शिल्पकला आणि वास्तुकलेमध्ये लक्षणीय विकास झाला.

2. सातवाहन राजवंश (इ. स. पू. 230-इ. स. 220):

प्रशासकीय रचना:

- **विकेंद्रीकरण:** सातवाहनांनी अधिक विकेंद्रीकृत दृष्टीकोन अवलंबला, ज्यामुळे स्थानिक शासक आणि गावांना काही प्रमाणात स्वायत्तता राखता आली.
- **प्रांतीय प्रशासन:** साम्राज्य प्रांतांमध्ये (महाजनपद) विभागले गेले होते, स्थानिक प्रमुख (उपराजा) त्यांच्यावर राज्य करत होते, स्थानिक प्रशासन आणि प्रशासन सुलभ करत होते.

धोरणे:

- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था:** सातवाहनांचे लक्ष व्यापार जाळे वाढवणे, व्यापार मार्ग स्थापित करणे आणि शेतीला प्रोत्साहन देण्यावर केंद्रित होते.
- **सांस्कृतिक एकात्मता:** ते बौद्ध धर्माचे उल्लेखनीय आश्रयदाते होते, ज्यामुळे अजिंठा आणि कार्ला येथे दगडात कोरलेल्या गुहा आणि स्तूप बांधले गेले.

3. कुषाण साम्राज्य (इ. स. 1ले-3रे शतक):

प्रशासकीय रचना:

- **केंद्रीकृत अधिकार:** कुषाणांकडे एक मजबूत केंद्रीय अधिकार होता, ज्याचे नेतृत्व सम्राट करत होता, ज्याला परिषद आणि विविध प्रांतीय राज्यपालांचा पाठिंबा होता.
- **सांस्कृतिक सहिष्णुता:** कुषाण शासकांनी धार्मिक सहिष्णुतेचे पालन केले, ज्यामुळे बौद्ध धर्म, हिंदू धर्म आणि पारशी धर्म यांसह विविध धर्मांची भरभराट झाली.

धोरणे:

- **व्यापार आणि वाणिज्य:** त्यांनी रेशीम मार्गावर व्यापार सुलभ करण्यात, आर्थिक समृद्धी वाढवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका

बजावली.

- **सांस्कृतिक आश्रय:** कुषाण हे बौद्ध कला आणि वास्तुकलेचे महत्त्वपूर्ण आश्रयदाते होते, ज्यांनी भारतीय आणि हेलेनिस्टिक प्रभावांना एकत्रित करणाऱ्या गांधार कला शैलीला योगदान दिले.

4. इतर प्रादेशिक शक्ती:

अ. कण्व राजवंश (इ. स. पू. 73-28):

- **प्रशासन:** शुंगांच्या नंतर आलेल्या कण्वांनी, स्थिरता आणि सातत्य राखण्यावर लक्ष केंद्रित करून, अशाच प्रशासकीय पद्धती स्वीकारल्या.
- **सांस्कृतिक धोरणे:** त्यांनी बौद्ध समुदायांना अस्तित्वात ठेवण्यास परवानगी देताना ब्राह्मणवाद आणि हिंदू प्रथांचा प्रचार चालू ठेवला.

ब. आंध्र राजवंश:

- **प्रादेशिक शासन:** दख्खनमध्ये उदयास आलेल्या आंध्र राज्यकर्त्यांनी व्यापार आणि शेतीवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या स्थानिक शासन संरचना राखल्या.
- **सांस्कृतिक विकास:** त्यांनी बौद्ध आणि हिंदू या दोन्हींच्या विकासाला पाठबळ दिले, ज्यामुळे कला आणि वास्तुकलेची भरभराट झाली.

कनिष्क:

महान कनिष्काने कुषाण साम्राज्याच्या शिखरावर राज्य केले, जे इ. स. 1 ल्या आणि 3 व्या शतकाच्या दरम्यान भरभराटीला आले. त्याच्या राजवटीच्या संदर्भात पार्श्वभूमीचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

ऐतिहासिक संदर्भ

1. कुषाण साम्राज्याचा उदय:

- कुषाण ही मूलतः युएझी संघराज्यातील एक भटक्या जमाती होती, जी मध्य आशियातून बॅक्ट्रिया आणि उत्तर भारतात स्थलांतरित झाली.
- त्यांनी विविध जमातींना एकत्र आणून आणि विशेषतः कनिष्कच्या पूर्वजांखाली विजयांच्या माध्यमातून विस्तार करून त्यांचे साम्राज्य स्थापन केले.

2. भू-राजकीय परिदृश्य:

- कुषाण साम्राज्य धोरणात्मकदृष्ट्या रेशीम मार्गावर स्थित होते, ज्यामुळे भारत, चीन, पर्शिया आणि भूमध्य समुद्र यांच्यातील व्यापार सुलभ झाला.
- या स्थितीमुळे सांस्कृतिक आणि आर्थिक देवाणघेवाण होऊ शकली आणि कनिष्कच्या कारकिर्दीत वैश्विक वातावरणाला चालना मिळाली.

कनिष्काचे प्रशासन हा कुशाण साम्राज्यावरील त्याच्या यशस्वी राजवटीचा एक महत्त्वाचा पैलू होता. त्याच्या कारकिर्दीतील प्रशासकीय रचना आणि पद्धतींचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे:

केंद्रीकृत प्राधिकरण

1. राजेशाही नियम:

- कनिष्काने सम्राट म्हणून एक मजबूत, केंद्रीकृत अधिकार कायम ठेवला. त्याच्या अधिकाराकडे दैवी मान्यता म्हणून पाहिले जात होते, ज्यामुळे लोकांच्या नजरेत त्याचे स्थान बळकट होते.
- शासनात, लष्करी मोहिमांमध्ये आणि धार्मिक आश्रयामध्ये सम्राटाचे निर्णय महत्त्वपूर्ण होते.

2. नोकरशाही प्रणाली:

- कनिष्काने विशाल साम्राज्याचे प्रभावीपणे व्यवस्थापन करण्यासाठी संरचित नोकरशाहीची स्थापना केली. यामध्ये विविध प्रशासकीय कार्यांवर देखरेख ठेवणाऱ्या विविध अधिकाऱ्यांचा समावेश होता.
- नोकरशाही बहुधा कुशाण आणि स्थानिक अशा दोन्ही अधिकाऱ्यांची बनलेली होती, ज्यामुळे विविध संस्कृतींमध्ये प्रशासन सुलभ होते.

प्रशासकीय विभाग

1. प्रांत आणि राज्यपाल:

- साम्राज्य अनेक प्रांतांमध्ये विभागले गेले होते, प्रत्येक प्रांताचा कारभार राज्यपाल (ज्याला अनेकदा 'शासक' किंवा 'राजकुमार' म्हटले जाते) चालवत असे, जो थेट कनिष्काला अहवाल देत असे.
- हे राज्यपाल स्थानिक प्रशासन, कायद्याची अंमलबजावणी आणि कर संकलनासाठी जबाबदार होते, ज्यामुळे सम्राटाप्रती निष्ठा सुनिश्चित होते.

2. शहरी केंद्रे:

- पेशावर आणि तक्षशिलासारख्या प्रमुख शहरांनी प्रशासकीय आणि आर्थिक केंद्रे म्हणून काम केले. ते व्यापार, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि प्रशासनासाठी महत्त्वपूर्ण होते.
- शहरी प्रशासनात स्थानिक मंडळांचा समावेश होता, जे स्थानिक उच्चभ्रूंचा पाठिंबा घेऊन दैनंदिन व्यवहार हाताळतात.

कायदेशीर प्रणाली

1. कायदेशीर चौकट:

- कनिष्कचे प्रशासन बहुधा स्थानिक रीतिरिवाज आणि संहिताबद्ध कायदेशीर प्रणालीच्या संयोजनाखाली काम करत होते, ज्यामुळे न्याय आणि सुव्यवस्था सुनिश्चित होते.
- कायदे स्थानिक न्यायालयांद्वारे लागू केले जात होते, ज्यात सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी आणि विवादांचे निराकरण करण्यासाठी जबाबदार अधिकारी होते.

2. कर आकारणी आणि महसूल:

- साम्राज्याने एक पद्धतशीर करप्रणाली लागू केली जी लष्करी मोहिमा आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसह त्याच्या अफाट खर्चना आधार देत होती.
- कृषी उत्पादने, व्यापार आणि हस्तकलांवर कर आकारले जात होते, ज्यामुळे साम्राज्याची संपत्ती आणि प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढली.

लष्करी संघटना

1. लष्करी आदेश:

- कनिष्काने एक सुव्यवस्थित लष्करी रचना राखली, जी विस्तार आणि संरक्षण या दोन्हीसाठी महत्त्वपूर्ण होती. विविध प्रदेशांवर देखरेख ठेवण्यासाठी सेनापती आणि लष्करी नेत्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.
- सैन्याचा वापर केवळ विजयासाठीच नव्हे तर साम्राज्यात सुव्यवस्था राखण्यासाठीही केला जात असे.

2. विविध सैन्यांचे एकत्रीकरण:

- सैन्यात विविध वांशिक पार्श्वभूमीच्या सैनिकांचा समावेश होता, जे साम्राज्याची विविधता प्रतिबिंबित करते. या एकत्रीकरणामुळे विविध गटांमध्ये निष्ठा वाढण्यास मदत झाली.

सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रशासन

1. बौद्ध धर्माचा आश्रय:

- कनिष्कच्या प्रशासनाने बौद्ध धर्माला सक्रियपणे प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे मठ आणि स्तूप बांधले गेले, जे शिक्षण आणि धार्मिक प्रथांची केंद्रे म्हणून काम करत होते.
- काश्मीरमधील चौथ्या बौद्ध परिषदेला त्यांनी दिलेला पाठिंबा हा एक महत्त्वपूर्ण कार्यक्रम होता ज्याचा उद्देश बौद्ध शिकवणीचे एकीकरण आणि संहिताकरण करणे हा होता.

2. धार्मिक सहिष्णुता:

- बौद्ध धर्माला विशेष आश्रय मिळाला, तर कनिष्क प्रशासनाचे वैशिष्ट्य धार्मिक बहुलतावाद होते, ज्यामुळे पारशी धर्म, हिंदू धर्म आणि स्थानिक श्रद्धा एकत्र राहू शकल्या.
- या सहिष्णुतेमुळे सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण साम्राज्यात सामाजिक सलोखा राखण्यास मदत झाली.

पायाभूत सुविधा विकास

1. रस्ते आणि व्यापारी मार्ग:

- कनिष्क यांनी पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक केली, ज्यात सिल्क रोडवरील व्यापार सुलभ करणाऱ्या रस्त्यांची देखभाल

आणि बांधकाम यांचा समावेश आहे.

- वर्धित व्यापार मार्गांमुळे केवळ अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली नाही तर सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि कल्पनांच्या प्रसारालाही प्रोत्साहन मिळाले.

2. शहरी नियोजन:

- प्रशासकीय, आर्थिक आणि धार्मिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, शहरी विकास आणि व्यापाराला चालना देण्यासाठी शहरांचे धोरणात्मक नियोजन करण्यात आले होते.

बौद्ध धर्माला दिलेले योगदान

1. आश्रय आणि आधार:

- कनिष्क अनेकदा त्याच्या बौद्ध धर्माच्या, विशेषतः महायान पंथाच्या भक्कम आश्रयासाठी साजरा केला जातो. त्याच्या पाठिंब्यामुळे मध्य आशिया आणि उत्तर भारतात बौद्ध धर्माचा दर्जा उंचावण्यास मदत झाली.
- त्याने असंख्य स्तूप, मठ आणि विहार (मठांची संकुले) स्थापन केले, ज्यामुळे बौद्ध समुदाय आणि शिकवणीचा विकास सुलभ झाला.

2. चौथी बौद्ध परिषद:

- कनिष्काला चौथ्या बौद्ध परिषदेचे आयोजन करण्याचे श्रेय दिले जाते, जी इ. स. 1ल्या किंवा 2-्या शतकाच्या आसपास काश्मीरमध्ये झाली होती असे मानले जाते. या परिषदेचा उद्देश बौद्ध शिकवणीचे एकत्रीकरण आणि संहिताकरण करणे हा होता.
- परिषदेने सैद्धांतिक समस्यांकडे लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे महायान परंपरेचा विकास झाला, ज्यात बोधिसत्व मार्ग आणि करुणेवर भर देण्यात आला.

3. कला आणि प्रतिमाशास्त्र:

- कनिष्काच्या राजवटीत, गांधार कला शैलीची भरभराट झाली, ज्याचे वैशिष्ट्य हेलेनिस्टिक आणि भारतीय कलात्मक घटकांचे मिश्रण आहे. या काळात बुद्ध आणि बोधिसत्वांची प्रतिकात्मक शिल्पे तयार झाली, ज्यामुळे बौद्ध कला अधिक सुलभ झाली.
- या काळात कलेमध्ये बौद्ध संकल्पनांचे प्रतिनिधित्व केल्याने बौद्ध कथा आणि शिकवण लोकप्रिय होण्यास मदत झाली, ज्यामुळे धर्माच्या दृश्य संस्कृतीत योगदान मिळाले.

4. बौद्ध धर्माचा प्रसार:

- कनिष्काच्या पाठिंब्यामुळे रेशीम मार्गावर बौद्ध धर्माचा प्रसार होण्यास मदत झाली, ज्यामुळे चीन आणि मध्य आशियासारख्या प्रदेशांशी संवाद वाढला.
- मिशनरी आणि विद्वानांनी बौद्ध धर्माचा प्रचार करण्यासाठी प्रवास केला, ज्यामुळे मठांची स्थापना झाली आणि ग्रंथांचे भाषांतर झाले.

जैन धर्माला दिलेले योगदान

1. धार्मिक सहिष्णुता:

- कनिष्काचे राज्य धार्मिक बहुलतावाद आणि सहिष्णुतेने चिन्हांकित होते, ज्यामुळे जैन धर्माला बौद्ध धर्म आणि इतर धर्मांबरोबरच सहअस्तित्व मिळू शकले. या वातावरणामुळे धर्मांमध्ये संवाद आणि देवाणघेवाणीला चालना मिळाली.
- बौद्ध धर्माइतके प्रमुखपणे समर्थित नसले तरी, जैन समुदाय त्याच्या कारकिर्दीत भरभराटीला आले आणि विविध धर्मांना मिळणाऱ्या सामान्य सहिष्णुतेचा आणि संरक्षणाचा त्यांना फायदा झाला.

2. सांस्कृतिक प्रभाव:

- कनिष्कांच्या नेतृत्वाखालील कुषाण साम्राज्याने जैन धर्माला लाभ देणाऱ्या सांस्कृतिक देवाणघेवाणीत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. जसजसे व्यापारी मार्ग भरभराटीला आले, तसतसे जैन व्यापारी आणि समुदाय व्यापार आणि सांस्कृतिक परस्परसंवादात गुंतलेले होते, ज्यामुळे जैन कल्पनांचा प्रसार होण्यास मदत झाली.
- कनिष्कांच्या कारकिर्दीतील कलात्मक घडामोडींनी जैन कलेवर देखील प्रभाव पाडला, ज्यामुळे जैन व्यक्तिमत्त्वे आणि संकल्पनांचे प्रतिनिधित्व झाले.

3. जैन समुदायांना पाठिंबा:

- कनिष्काने जैन धर्माला दिलेल्या संरक्षणाच्या विशिष्ट नोंदी कमी ठळक असल्या तरी, त्यांनी जैन नेते आणि समुदायांना मान्यता दिली आणि त्यांचा आदर केला हे ज्ञात आहे. या मान्यतेमुळे त्यांच्या राजवटीत जैन प्रथांच्या स्थिरतेस आणि वाढीस हातभार लागला.

मौयोत्तर काळातील अर्थव्यवस्था आणि समाजाची उत्क्रांती:

मौर्य-नंतरच्या काळात (इ. स. पू. 185 ते इ. स. 300) भारतात लक्षणीय आर्थिक आणि सामाजिक बदल झाले. विविध प्रादेशिक शक्ती उदयास आल्या, प्रत्येकाने व्यापार, शेती आणि सामाजिक संरचनेच्या उत्क्रांतीमध्ये योगदान दिले.

आर्थिक उत्क्रांती:

1. शेती

- **कृषी पद्धती:** शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा राहिला. नवीन तंत्रे आणि सिंचन पद्धतींच्या परिचयामुळे उत्पादकता सुधारली. तांदूळ, गहू, जव आणि डाळी यासारख्या पिकांची मोठ्या प्रमाणात लागवड केली जात असे.
- **जमिनीची मालकी:** जमिनीच्या मालकीचे स्वरूप विकसित झाले, ज्यात स्थानिक सरदार आणि मंदिरांसह जमीनमालकांची संख्या वाढली, ज्यांनी शेतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

2. व्यापार आणि वाणिज्य:

- **व्यापार मार्गांचा विस्तार:** जमिनीवरील आणि सागरी अशा दोन्ही बाजूंनी व्यापाराची भरभराट झाली. सिल्क रोडसह प्रमुख व्यापार मार्गांनी भारताला मध्य आशिया, रोमन साम्राज्य आणि त्यापलीकडे जोडले.

- **व्यापार वस्तू:** रेशीम, मसाले, कापड आणि मौल्यवान दगड यासारख्या भारतीय वस्तूंना खूप मागणी होती. त्या बदल्यात भारताने दारू, काचेची भांडी आणि धातू यासारख्या वस्तूंची आयात केली.
- **शहरी केंद्रे:** पाटलीपुत्र, उज्जैन, तक्षशिला आणि अमरावतीसह महत्त्वाची व्यापार केंद्रे उदयास आली, ज्यामुळे वाणिज्य आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ झाली.

3. हस्तकला आणि उद्योग

- **कारागीरांच्या श्रेणी:** या काळात कारागीर श्रेणींचा उदय झाला, ज्यांनी कारागिरांना विशेष गटांमध्ये संघटित केले. या मंडळांनी व्यापाराचे नियमन करण्यात आणि गुणवत्ता मानके राखण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **वस्त्रोद्योग:** कापड उद्योगाची भरभराट झाली, रंगकाम आणि विणकाम यासारखी तंत्रे अधिक अत्याधुनिक झाली, ज्यामुळे स्थानिक बाजारपेठा आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार या दोन्हीमध्ये योगदान मिळाले.

4. चलन प्रणाली:

- **नाण्यांचा वापर:** प्रमाणित नाण्यांच्या परिचयामुळे व्यापार आणि आर्थिक व्यवहार सुलभ झाले. विविध प्रादेशिक शक्तींनी त्यांची स्वतःची नाणी तयार केली, ज्यात अनेकदा त्यांच्या संस्कृतीशी संबंधित चिन्हे आणि प्रतिमा होत्या.
- **बँकिंग पद्धती:** सावकार आणि व्यापारी पत आणि गुंतवणूक उपक्रमांमध्ये गुंतलेले असल्याने बँकिंग हा व्यापाराचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणून उदयास आला.

सामाजिक उत्क्रांती:

1. जातिव्यवस्था आणि सामाजिक रचना:

- **जातिव्यवस्था:** मोठ्या स्तरीकरणासह आणि नवीन उपजातींच्या उदयासह, विशेषतः वाढता व्यापारी वर्ग (वैश्य) आणि कारागिरांमध्ये जातिव्यवस्था विकसित होत राहिली.
- **सामाजिक हालचाल:** जातीपाती सामान्यतः कठोर असली तरी, विशेषतः व्यापाराद्वारे किंवा शिल्पकलेतील अपवादात्मक कौशल्यांद्वारे संपत्ती मिळवणाऱ्यांसाठी हालचालींची उदाहरणे होती.

2. धर्म आणि तत्वज्ञान:

- **बौद्ध आणि जैन धर्म:** दोन्ही धर्मांची भरभराट होत राहिली, मठ शिक्षण आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची केंद्रे म्हणून काम करत होते. बौद्ध धर्माने, विशेषतः, कुशाणांच्या अधिपत्याखाली पुनरुत्थान पाहिले, जे प्रमुख आश्रयदाते होते.
- **हिंदू धर्म:** वैदिक विधींना प्रोत्साहन देऊन आणि मंदिर संकुलांची स्थापना करून, जे सामुदायिक जीवनाचे केंद्रबिंदू बनले, या काळात हिंदू प्रथांचे पुनरुज्जीवन देखील झाले.

3. शहरीकरण:

- **शहरी केंद्रांची वाढ:** व्यापाराच्या वाढीमुळे शहरीकरण झाले, शहरांचा आकार आणि गुंतागुंत वाढली. शहरी केंद्रे सांस्कृतिक आणि आर्थिक उपक्रमांची केंद्रे बनली, ज्यामुळे चैतन्यशील सामुदायिक जीवनाला चालना मिळाली.

- **नागरी प्रशासन:** व्यापार नियमन, स्वच्छता आणि सार्वजनिक कामांसह शहरी व्यवहारांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी स्थानिक परिषदा (महाजनपद) उदयास आल्याने शहरांनी अधिक संघटित प्रशासकीय संरचना विकसित केल्या.

4. सांस्कृतिक विकास:

- **कला आणि वास्तुकला:** मौर्योत्तर काळात कला आणि वास्तुकलेमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली, विशेषतः स्तूप आणि दगडात कोरलेल्या गुहांच्या बांधकामात, ज्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक हेतूसाठी वापरल्या जात होत्या.
- **साहित्य:** या युगात साहित्याची भरभराट झाली, पुराणांसारख्या ग्रंथांसह आणि **महाभारत** आणि **रामायण** यासारख्या महाकाव्यांचा आणखी विकास आणि संहिताकरण करण्यात आले.

मौर्योत्तर काळातील वास्तुकला:

मौर्योत्तर काळात (इ. स. पू. 185 ते इ. स. 300) त्या काळातील वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक, धार्मिक आणि राजकीय परिदृश्य प्रतिबिंबित करणाऱ्या भारतातील महत्त्वपूर्ण स्थापत्यशास्त्रीय घडामोडी घडल्या. बौद्ध वास्तुकलेची निरंतर उत्क्रांती, हिंदू मंदिर वास्तुकलेचा उदय आणि शहरी नियोजनातील प्रगती यामुळे हे युग चिन्हांकित झाले आहे.

1. बौद्ध वास्तुकला

अ. स्तूप

- **उत्क्रांती:** मूलतः मौर्य काळात बांधलेले स्तूप महत्त्वपूर्ण राहिले. ते रचना आणि गुंतागुंतीत विकसित झाले, बौद्ध अवशेषांसाठी अवशेष म्हणून काम करत होते.
- **उल्लेखनीय उदाहरणे:**
 - **सांची स्तूप:** या काळात विस्तारलेले आणि सुशोभित केलेले, यात जातक कथा आणि बौद्ध चिन्हे दर्शविणारे गुंतागुंतीचे कोरीव केलेले प्रवेशद्वार (तोरणे) आहेत.
 - **अमरावती स्तूप:** आंध्र प्रदेशात स्थित असलेला हा स्तूप त्याच्या मोठ्या आकारासाठी आणि विस्तृत शिल्पकलेच्या कोरीव कामांसाठी ओळखला जातो.

ब. दगडात कोरलेल्या लेणी:

- **लेणी वास्तुकला:** दगडात कोरलेल्या लेणी प्रमुख बनल्या, ज्या बौद्ध भिक्षूसाठी मठांची संकुले म्हणून काम करत होत्या. या लेण्या बऱ्याचदा डोंगराळ भागात कोरल्या गेल्या होत्या आणि त्यात विहार (मठ) आणि चैत्य (प्रार्थना सभागृहे) होते.
- **उल्लेखनीय उदाहरणे:**
 - **अजिंठा लेण्या:** बुद्ध आणि जातक कथांचे जीवन दर्शविणाऱ्या आश्चर्यकारक भित्तिचित्रे आणि शिल्पांसाठी प्रसिद्ध असलेल्या 29 दगडात कोरलेल्या लेण्यांची मालिका.
 - **एलोरा लेणी:** कैलास मंदिरासह त्यांच्या प्रभावी दगडात कोरलेल्या मंदिरांसाठी प्रसिद्ध, जे शिवाला समर्पित आहे आणि गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांचे प्रदर्शन करते.

2. हिंदू मंदिर वास्तुकला:

अ. प्रारंभिक मंदिरे:

- **विकास:** मौर्योत्तर काळात हिंदू मंदिर वास्तुकलेची सुरुवात झाली, ज्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे साध्या संरचना ज्या अधिक जटिल स्वरूपात विकसित झाल्या.
- **वैशिष्ट्ये:** सुरुवातीच्या मंदिरांमध्ये अनेकदा देवतेसाठी एक गर्भगृह (गर्भगृह), एक सभा सभागृह (मंडप) आणि गर्भगृहाच्या वर एक मनोरे (शिखर किंवा विमान) होते.

ब. उल्लेखनीय उदाहरणे:

- **देवगड मंदिर:** विष्णूला समर्पित हे सुरुवातीचे मंदिर, हिंदू मंदिर वास्तुकलेच्या सुरुवातीच्या टप्प्याचे उदाहरण देत, गुंतागुंतीने कोरलेले खांब आणि सजावटीच्या आकृत्या दर्शवते.
- **बोधगया येथील महाबोधी मंदिर:** जरी नंतर त्यात मोठ्या प्रमाणात बदल करण्यात आले असले, तरी त्याची उत्पत्ती याच काळात झाली आहे, जे बौद्ध धर्मासाठी एक महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्र आहे.

3. शहरी नियोजन आणि वास्तुकला:

- **शहरी केंद्रे:** शहरीकरणाच्या वाढीमुळे अधिक संरचित शहर नियोजनाचा विकास झाला. पाटलीपुत्र, उज्जैन आणि तक्षशिला यासारखी शहरे व्यापार आणि संस्कृतीची महत्त्वाची केंद्रे बनली.
- **वास्तुकलेची वैशिष्ट्ये:** शहरी वास्तुकलेमध्ये सार्वजनिक इमारती, बाजारपेठ, निवासी निवासस्थाने आणि तटबंदी यांचा समावेश होता. कार्यक्षमतेवर भर देत, सामान्यतः विटा आणि दगड वापरले जात असत.

4. परदेशी संस्कृतींचा प्रभाव:

- **ग्रीक-बौद्ध प्रभाव:** हेलेनिस्टिक संस्कृतीशी झालेल्या परस्परसंवादाने, विशेषतः कुशाणांच्या कारकिर्दीत, बौद्ध शिल्पे आणि वास्तुकलेतील कलात्मक शैलींवर प्रभाव पाडला, ज्यामुळे शैलींचे एक अद्वितीय मिश्रण झाले.
- **गांधार कला:** बुद्ध आणि बोधिसत्त्वांच्या वास्तववादी शिल्पांनी वैशिष्ट्यीकृत केलेली ही शैली या काळात उदयास आली.

मौर्योत्तर काळातील शिल्पकला:

भारतातील मौर्योत्तर काळात (इ. स. पू. 3-्या शतकापासून इ. स. 1-ल्या शतकापर्यंत) शिल्पकलेत लक्षणीय विकास झाला, ज्यात त्या काळातील सामाजिक-राजकीय आणि सांस्कृतिक बदल प्रतिबिंबित करणारे प्रादेशिक वैविध्य आणि प्रभाव दिसून आले. या काळातील शिल्पकलेचा तपशीलवार तपशील येथे आहे:

ऐतिहासिक संदर्भ

1. राजकीय विभाजन:

- मौर्य साम्राज्याच्या पतनानंतर, भारताचे राजकीय विभाजन झाले, ज्यामुळे विविध प्रादेशिक राज्ये आणि राजवंश उदयास आले.

- या विविधतेमुळे शिल्पकलेतील प्रादेशिक शैली आणि विषयांना हातभार लागला, कारण स्थानिक शासक अनेकदा त्यांची ओळख पटविण्यासाठी कलेला आश्रय देत असत.

2. सांस्कृतिक देवाणघेवाण:

- रेशीम मार्गावरील व्यापारामुळे वाढलेल्या सांस्कृतिक परस्परसंवादामुळे हा काळ वैशिष्ट्यपूर्ण होता, ज्याने हेलेनिस्टिक, पर्शियन आणि मध्य आशियाई कलेचा प्रभाव आणला.
- या परस्परसंवादांनी स्थानिक कलात्मक परंपरांना समृद्ध केले आणि नवीन शैलींच्या विकासास हातभार लावला.

प्रमुख शिल्पकला

1. गांधार कला:

- सध्याच्या पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तानमध्ये केंद्रित असलेल्या गांधार कलेवर ग्रीक आणि रोमन संस्कृतींच्या उपस्थितीमुळे हेलेनिस्टिक शैलीचा मोठा प्रभाव पडला.
- या प्रदेशातील शिल्पांमध्ये अनेकदा बुद्ध आणि बौद्ध संकल्पनांचे चित्रण केले गेले आहे, ज्याचे वैशिष्ट्य वास्तववादी मानवी रूपे, तपशीलवार पोशाख आणि गुंतागुंतीचे अलंकार आहे.
- उल्लेखनीय कामांमध्ये विविध आसनांमध्ये (अभय मुद्रा, ध्यान मुद्रा) बुद्धाचे चित्रण आणि जातक कथांचे चित्रण करणाऱ्या कथात्मक उठावांची ओळख समाविष्ट आहे.

2. मथुरा कला:

- उत्तर भारतात वसलेले मथुरा हे या काळात शिल्पकलेचे एक महत्त्वाचे केंद्र म्हणून उदयास आले. मथुरा कला त्याच्या विशिष्ट शैलीद्वारे दर्शविली जाते, जी अधिक स्वदेशी दृष्टिकोनावर भर देते.
- मथुरेतील शिल्पांमध्ये सामान्यतः मजबूत आणि अर्थपूर्ण आकृत्या दर्शविल्या जातात, ज्यात अनेकदा बुद्ध आणि हिंदू देवतांचे चित्रण भावनिक अभिव्यक्तीवर जोर देऊन केले जाते.
- गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांसह आणि विष्णू आणि शिव यांच्यासह विविध देवतांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या तपशीलवार प्रतिमाशास्त्रासह लाल वालुकाश्मचा वापर प्रमुख झाला.

3. अमरावती कला:

- आंध्र प्रदेश प्रदेशातून उगम पावलेली अमरावती कला, विशेषतः स्तूप आणि मठांच्या संकुलांवरील त्याच्या चैतन्यशील आणि गतिमान वर्णनात्मक रिलीफ शिल्पांसाठी उल्लेखनीय आहे. या शैलीचे वैशिष्ट्य म्हणजे बुद्धांच्या जीवनातील दृश्ये, जातक कथा आणि बौद्ध विश्वशास्त्र दर्शविणाऱ्या चित्रफितीद्वारे विस्तृत कथा सांगणे.
- आकृती बऱ्याचदा लांब केल्या जातात आणि द्रव गतीमध्ये चित्रित केल्या जातात, ज्यामुळे एक अद्वितीय सौंदर्यात्मक गुणवत्ता दिसून येते.

संकल्पना आणि प्रतिमाशास्त्र

1. बौद्ध धर्म:

- मौर्योत्तर शिल्पकलेचे प्राथमिक केंद्रबिंदू बुद्ध आणि विविध बोधिसत्वांचे प्रतिनिधित्व होते. मूर्तिकारांचा उद्देश प्रतीकात्मक हावभाव (मुद्रा) आणि गुणधर्मांद्वारे आध्यात्मिक संकल्पना व्यक्त करणे हा होता.
- स्तूप आणि मठांच्या संकुलांना बुद्धाच्या जीवनातील दृश्ये दर्शविणाऱ्या, शिक्वण आणि नैतिक धडे यावर जोर देणाऱ्या शिल्पांनी सुशोभित केले होते.

2. हिंदू धर्म:

- बौद्ध धर्माबरोबरच, विष्णू, शिव आणि दुर्गा यांसारख्या देवतांचे चित्रण करणाऱ्या महत्त्वपूर्ण कामांसह हिंदू देवतांना शिल्पकलेत महत्त्व प्राप्त झाले.
- दागिने आणि विस्तृत कपड्यांनी सुशोभित केलेल्या देवतांच्या तपशीलवार सादरीकरणासह प्रतिमाशास्त्र अधिकाधिक अत्याधुनिक झाले.

3. पौराणिक आणि धर्मनिरपेक्ष संकल्पना:

- मूर्तिकलेमध्ये अनेकदा पौराणिक कथा, जातक कथा आणि दैनंदिन जीवनातील दृश्यांचा समावेश होता, जे त्या काळातील सामाजिक-सांस्कृतिक वातावरण प्रतिबिंबित करतात.
- धर्मनिरपेक्ष संकल्पनांच्या एकत्रीकरणाने धार्मिक आणि दैनंदिन जीवनाचे विलीनीकरण करून मानवी अनुभवाची व्यापक समज दर्शविली.

साहित्य आणि तंत्र

1. साहित्य:

- शिल्पकारांनी दगड (वालुकाश्म आणि बेसाल्ट), टेराकोटा आणि नंतर धातूसह विविध सामग्रीचा वापर केला.
- साहित्याची निवड अनेकदा प्रादेशिक उपलब्धता आणि शिल्पकलेच्या उद्देशावर अवलंबून असते.

2. तंत्र:

- वापरलेल्या तंत्रांमध्ये कोरीवकाम, मॉडेलिंग आणि कास्टिंगचा समावेश होता, ज्यात कारागीर उच्च पातळीचे कौशल्य आणि हस्तकला दाखवतात.
- शिल्पकलेतील गुंतागुंतीचे तपशील आणि वास्तववाद प्रगत चिसलिंग तंत्र आणि उत्कृष्ट चकाकीसाठी परवानगी देणाऱ्या साधनांच्या वापराद्वारे साध्य केले गेले.

प्रादेशिक विविधता, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि कलात्मक अभिव्यक्तीतील महत्त्वपूर्ण घडामोडींनी चिन्हांकित केलेला मौर्योत्तर काळ हा भारतातील शिल्पकलेसाठी एक चैतन्यदायी काळ होता. गांधार, मथुरा आणि अमरावती यासारख्या शैलींच्या उत्क्रांतीमध्ये धार्मिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक घटकांची गतिशील परस्परक्रिया प्रतिबिंबित झाली. या कालखंडाने भारतीय कलेतील त्यानंतरच्या विकासासाठी पायाभरणी केली, ज्याने शिल्पकलेतील धार्मिक प्रतिमाशास्त्र आणि धर्मनिरपेक्ष संकल्पना या दोन्हीवर प्रभाव पाडला.

7. गुप्त युग (सुवर्ण युग)

गुप्त युगाचा पाया (इ. स. 300)

1. राजकीय परिदृश्य

अ. प्रादेशिक सत्ता

- **शुंग राजवंश (इ. स. पू. 185-73):** मौर्य साम्राज्यानंतर, शुंग उदयास आले, ब्राह्मण परंपरा पुनर्संचयित केल्या आणि हिंदू संस्कृतीला पाठिंबा दिला.
- **सातवाहन राजवंश (इ. स. पू. 230-इ. स. 220):** व्यापार, शेती आणि बौद्ध धर्माला प्रोत्साहन देत दख्खन आणि मध्य भारताच्या काही भागांवर राज्य केले.
- **कुषाण साम्राज्य (इ. स. 1ले-3रे शतक):** कनिष्कासारख्या राज्यकर्त्यांच्या अधिपत्याखाली कुषाणांनी रेशीम मार्गावर व्यापार सुलभ करून आणि बौद्ध धर्माला प्रोत्साहन देत उत्तर भारतात आपला प्रदेश विस्तारला.

ब. प्रादेशिक राज्यांचा उदय

- कुषाणांच्या पतनामुळे सत्तेचे विभाजन झाले आणि विविध स्थानिक राज्ये उदयाला आली. या विकेंद्रीकरणामुळे विविध सांस्कृतिक पद्धती आणि प्रशासकीय प्ररुपांना अनुमती मिळाली.

2. सांस्कृतिक विकास:

अ. बौद्ध धर्म आणि हिंदू धर्म:

- दोन्ही धर्मांची भरभराट होत राहिली, बौद्ध धर्म आणखी पसरला, विशेषतः मध्य आणि पूर्व आशियामध्ये, तर हिंदू धर्मात वैदिक विधी आणि मंदिर वास्तुकलेचे पुनरुज्जीवन झाले.

ब. कला आणि साहित्य:

- मौर्योत्तर काळात प्रादेशिक कला शैलींचा, विशेषतः गांधार आणि मथुराचा विकास झाला आणि पुराणांसारख्या साहित्यिक कृतींचे संकलन करण्यात आले, ज्यामुळे भविष्यातील सांस्कृतिक कामगिरीची पायाभरणी झाली.

3. आर्थिक विकास:

- **व्यापार जाळे:** अंतर्देशीय आणि सागरी अशा दोन्ही बाजूंनी वाढलेल्या व्यापारामुळे भारत दूरच्या बाजारपेठेशी जोडला गेला, ज्यामुळे शहरीकरण आणि आर्थिक समृद्धी झाली. प्रमुख व्यापार मार्गांमुळे वस्त्रोद्योग, मसाले आणि मौल्यवान दगडांसह वस्तूंची देवाणघेवाण सुलभ झाली.
- **कृषी:** सुधारित सिंचन तंत्रासह कृषी प्रगती, लोकसंख्या वाढ आणि शहरीकरणाला आधार दिला.

4. गुप्त साम्राज्याचे एकत्रीकरण:

- **गुप्त साम्राज्याची स्थापना:** चंद्रगुप्त पहिला याने (इ. स. 320) स्थापन केलेल्या गुप्त साम्राज्याने उत्तर भारतात एकसंध राजकीय अस्तित्वाची सुरुवात केली. चंद्रगुप्त पहिला याच्या विवाह बंधने आणि लष्करी विजयांनी विस्तारासाठी एक मजबूत पाया स्थापित केला.
- **सांस्कृतिक पुनर्जागरण:** विज्ञान, गणित, खगोलशास्त्र, साहित्य आणि कला या क्षेत्रातील लक्षणीय प्रगतीमुळे गुप्त युगाला अनेकदा भारताचे 'सुवर्ण युग' म्हणून संबोधले जाते.

प्रमुख गुप्त राजे आणि त्यांची धोरणे

1. चंद्रगुप्त पहिला

- **साम्राज्याची स्थापना:** गुप्त साम्राज्याची स्थापना करण्याचे श्रेय चंद्रगुप्त पहिला याला दिले जाते. धोरणात्मक विवाहांद्वारे, विशेषतः लिच्छवी राजकुमारी कुमारदेवीशी झालेल्या विवाहांद्वारे तो सत्तेवर आला, ज्यामुळे त्याची राजकीय वैधता आणि प्रादेशिक प्रभाव वाढला.
- **प्रशासन:** त्यांनी एक केंद्रीकृत प्रशासन लागू केले, प्रमुख प्रदेशांवर नियंत्रण ठेवत स्थानिक राज्यपालांना अधिकार सोपवले. त्याच्या कारकिर्दीने एक स्थिर शासन प्रारूपाची सुरुवात केली.
- **सांस्कृतिक आश्रय:** चंद्रगुप्त पहिला याने कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले आणि त्याच्या उत्तराधिकार्यांच्या सांस्कृतिक कामगिरीसाठी पायाभरणी केली.

2. समुद्रगुप्त (इ. स. पू. 335-375):

- **लष्करी विजय:** अनेकदा 'भारताचा नेपोलियन' म्हणून ओळखला जाणारा समुद्रगुप्ताने लष्करी मोहिमांद्वारे साम्राज्याचा लक्षणीय विस्तार केला. त्याने शक आणि नागांसह उत्तर भारतातील अनेक राज्यांचा पराभव केला आणि गुप्त वर्चस्व प्रस्थापित केले.
- **प्रशासन:** त्यांनी एक मजबूत प्रशासकीय चौकट स्थापन केली आणि स्थानिक प्रशासनाची पुनर्रचना केली, ज्यामुळे अधिक कार्यक्षमता आणि महसूल संकलन शक्य झाले.
- **सांस्कृतिक योगदान:** कला आणि साहित्याचे आश्रयदाते, समुद्रगुप्त यांनी साहित्यिक कृतींच्या निर्मितीला आणि शास्त्रीय संगीताच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले. त्याच्या दरबाराने प्रसिद्ध प्रयाग प्रसस्तीची रचना करणाऱ्या हरिसेनासह कवी आणि विद्वानांना आकर्षित केले.

3. चंद्रगुप्त दुसरा (विक्रमादित्य)

- **प्रादेशिक विस्तार:** चंद्रगुप्त दुसरा याने साम्राज्याचा आणखी विस्तार केला, विशेषतः पश्चिम भारतात, आणि गुजरातमधील शक शासकांविरुद्धच्या यशस्वी मोहिमांसाठी तो ओळखला जातो.
- **मुत्सद्देगिरी:** राजकीय संबंध मजबूत करण्यासाठी त्यांनी विशेषतः नागांशी धोरणात्मक वैवाहिक संबंध प्रस्थापित केले. त्याच्या कारकिर्दीत परदेशी सत्तेशी राजनैतिक संवाद वाढले.

- **सांस्कृतिक भरभराट:** चंद्रगुप्त दुसरा याचा दरबार कला आणि शिक्षणाचे केंद्र बनले. प्रसिद्ध नाटककार कालिदास आणि खगोलशास्त्रज्ञ आर्यभट्ट यांची त्याच्या कारकिर्दीत भरभराट झाली. स्थापत्यकलेच्या विकासात योगदान देत त्यांनी असंख्य मंदिरे आणि स्मारके बांधण्याचे कामही हाती घेतले.

4. कुमारगुप्त पहिला

- **स्थिरता आणि प्रशासन:** कुमारगुप्त पहिला याने प्रभावी प्रशासन आणि प्रशासनावर भर देत साम्राज्यात स्थिरता राखण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
- **आक्रमणाविरुद्ध संरक्षण:** त्याच्या राजवटीत हूणांकडून आव्हाने आली. कुमारगुप्त पहिला याने तटबंदी बांधली आणि आक्रमणांपासून साम्राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी लष्करी संरक्षण बळकट केले.
- **धार्मिक सहिष्णुता:** त्याने बौद्ध धर्माला पाठिंबा देतानाच हिंदू धर्माला प्रोत्साहन दिले आणि साम्राज्याच्या सांस्कृतिक विविधतेस हातभार लावला.

5. स्कंदगुप्त (इ. स. पू. 455-467):

- **हूणांविरुद्ध संरक्षण:** स्कंदगुप्त त्याच्या लष्करी पराक्रमांसाठी, विशेषतः हूणांच्या आक्रमणांपासून साम्राज्याचे रक्षण करण्यासाठी ओळखला जातो. त्याच्या यशस्वी मोहिमांनी गुप्तांचे सार्वभौमत्व टिकवून ठेवण्यास मदत केली.
- **आर्थिक धोरणे:** आक्रमणांमुळे प्रभावित झालेल्या अर्थव्यवस्थेला स्थिर करण्यासाठी त्यांनी धोरणे अंमलात आणली. यामध्ये कर सुधारणा आणि पायाभूत सुविधांचा विकास यांचा समावेश होता.
- **सांस्कृतिक आश्रय:** स्कंदगुप्ताने कला आणि साहित्याला आश्रय देण्याची परंपरा कायम ठेवली, ज्यामुळे गुप्त संस्कृती आणखी समृद्ध झाली.

समुद्रगुप्त: एक तपशीलवार विवरण:

समुद्रगुप्त हा गुप्त साम्राज्यातील सर्वात प्रसिद्ध शासकांपैकी एक आहे आणि त्याच्या लष्करी विजयांमुळे आणि विस्तारीत प्रशासनामुळे त्याला अनेकदा 'भारताचा नेपोलियन' म्हणून संबोधले जाते. त्याच्या कारकिर्दीत प्रादेशिक विस्तार आणि सांस्कृतिक भरभराटीचा महत्त्वपूर्ण काळ होता.

1. प्रारंभिक जीवन आणि सिंहासनावर आरोहण:

- **पार्श्वभूमी:** समुद्रगुप्त हा चंद्रगुप्त पहिला याचा मुलगा आणि गुप्त साम्राज्याच्या संस्थापकाचा नातू होता. त्याच्या जन्माच्या अचूक वर्षाचे योग्य दस्तऐवजीकरण केलेले नाही, परंतु तो लहानपणापासूनच नेतृत्वासाठी चांगल्या प्रकारे तयार होता.
- **आरोहण:** त्याच्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर, तो सिंहासनावर बसला आणि त्याला एक एकत्रित साम्राज्य वारशाने मिळाले ज्याचा तो लक्षणीय विस्तार करेल.

2. लष्करी मोहिमा:

- **प्रादेशिक विस्तार:** समुद्रगुप्त त्याच्या व्यापक लष्करी मोहिमांसाठी प्रसिद्ध आहे, ज्याने उत्तर भारतात गुप्त साम्राज्याचा विस्तार केला. त्याच्या विजयांमध्ये हे समाविष्ट होते:

- शकांना पराभूत करणे: त्याने पश्चिम भारतातील अनेक शक राजांवर विजय मिळवला.
- नागा राजांविरुद्ध मोहिमा: त्याने पूर्वेकडील विविध नागा राज्ये पराभूत केली.
- उत्तरेकडील मोहिमा: आधुनिक काळातील उत्तर प्रदेश, बिहार आणि मध्य प्रदेशातील त्याच्या यशस्वी मोहिमांनी अनेक लहान राज्ये गुप्तांच्या नियंत्रणाखाली आणली.

- लष्करी धोरणे: समुद्रगुप्ताने आपली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी लष्करी पराक्रम आणि मुत्सद्देगिरीच्या संयोजनाचा वापर केला, शक्ती आणि युती या दोन्हींचा वापर केला. त्याच्या मोहिमांची नोंद त्याच्या दरबारी कवी हरिसेनाने लिहिलेल्या प्रयाग प्रसस्तीसारख्या शिलालेखांमध्ये आहे.

3. प्रशासकीय धोरणे:

- केंद्रीकृत प्रशासन: समुद्रगुप्ताने एक केंद्रीकृत प्रशासकीय रचना स्थापन केली ज्यामुळे त्याला त्याने जिंकलेल्या विशाल प्रदेशांवर प्रभावीपणे राज्य करण्याची मुभा मिळाली.
- स्थानिक प्रशासन: त्यांनी नव्याने अधिग्रहित केलेल्या प्रदेशांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी, निष्ठा आणि स्थैर्य सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक राज्यपालांची (उपराजा) नियुक्ती केली.
- महसूल प्रणाली: गुप्त प्रशासनाने कार्यक्षम कर संकलन आणि संसाधन व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित केले, ज्यामुळे सैन्य आणि सार्वजनिक कल्याणाला पाठबळ मिळाले.

4. सांस्कृतिक योगदान:

- कला आणि साहित्याचे संरक्षक: समुद्रगुप्ताचा दरबार कलाकार, कवी आणि विद्वानांचे केंद्र बनले. ते साहित्य आणि संगीताचे आश्रयदाते होते, जे त्यांच्या कारकिर्दीत भरभराटीला आले. धार्मिक सहिष्णुता: ते एक हिंदू असताना, त्यांनी बौद्ध धर्मासह विविध धार्मिक परंपरांना पाठिंबा दिला, ज्यामुळे त्यांच्या साम्राज्याच्या सांस्कृतिक विविधतेस हातभार लागला.

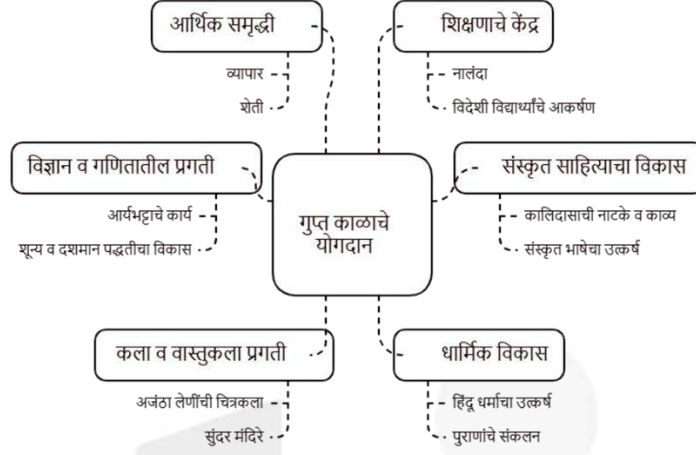
5. वारसा:

- ऐतिहासिक प्रभाव: समुद्रगुप्ताच्या विजयांनी एका समृद्ध गुप्त साम्राज्याचा पाया रचला, ज्यामुळे त्याचा मुलगा चंद्रगुप्त दुसरा (विक्रमादित्य) याला साम्राज्याचा आणखी विस्तार आणि बळकटीकरण करण्यासाठी मंच तयार झाला.
- सांस्कृतिक पुनर्जागरण: त्याच्या राजवटीकडे अनेकदा गुप्त सुवर्णयुगाचे वैशिष्ट्य असलेल्या सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे अग्रदूत म्हणून पाहिले जाते, ज्यामुळे विज्ञान, गणित आणि कलेमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली.

6. चित्रे आणि शिलालेख:

- प्रयाग प्रसस्ती: त्यांच्या कर्तृत्वाचे स्मरण करणाऱ्या शिलालेखात त्यांचे लष्करी पराक्रम, राजनैतिक कौशल्य आणि कलांचे संरक्षण ठळकपणे दाखवले आहे. त्याच्या विजयांचा आणि प्रशासकीय क्षमतांचा तपशील देणारा हा एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक स्रोत म्हणून काम करतो.
- नाणी: समुद्रगुप्ताने विविध प्रकारची सोन्याची नाणी जारी केली ज्यात त्याची प्रतिमा दर्शविली गेली होती आणि त्याच्या लष्करी विजयांवर जोर देण्यात आला होता, ज्यामुळे आर्थिक स्थैर्यासही हातभार लागला.

गुप्त काळाचे योगदान

हर्ष: एक तपशीलवार वर्णन

सामान्यतः हर्ष म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या हर्ष वर्धनाने सुमारे इ. स. 606 ते 647 पर्यंत उत्तर भारतावर राज्य केले. ते भारतीय इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिमत्व होते, जे त्यांचे लष्करी कौशल्य, प्रशासकीय क्षमता आणि कलांच्या संरक्षणासाठी प्रसिद्ध होते. गुप्त साम्राज्याच्या पतनानंतर त्यांच्या कारकिर्दीत उत्तर भारतातील सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन आणि राजकीय एकत्रीकरणाचा काळ ठरला.

1. प्रारंभिक जीवन आणि सत्ता स्थापना

- **पार्श्वभूमी:** हर्षचा जन्म आधुनिक पंजाबच्या प्रदेशात इ. स. 590 मध्ये वर्धन राजघराण्यात झाला. तो थानेश्वरचा शासक प्रभाकर वर्धन याचा मुलगा होता.
- **सत्तास्थापना:** त्याचा भाऊ राज्यवर्धनाच्या मृत्यूनंतर, हर्ष लहान वयातच सिंहासनावर बसला. मौखारी राजा ग्रहवर्मनसह प्रतिस्पर्धी राजांना पराभूत करून त्याने त्वरित सत्ता बळकट केली.

2. लष्करी मोहिमा आणि विस्तार:

- **उत्तर भारतावर विजय:** हर्षने उत्तर भारतातील विविध राज्यांना एकत्र आणत लष्करी विजयांच्या माध्यमातून आपल्या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्याने पंजाब, राजस्थान आणि मध्य भारताच्या काही भागांवर यशस्वीरित्या कब्जा केला.
- **लष्करी रणनीती:** त्याच्या लष्करी मोहिमा थेट संघर्ष आणि राजनैतिक युती या दोन्हीद्वारे दर्शविल्या गेल्या, ज्यामुळे त्याला अनेक प्रदेश सापेक्ष सहजतेने त्याच्या नियंत्रणाखाली आणता आले.
- **हूणांना पराभूत करणे:** उत्तर भारतावर आक्रमण करणाऱ्या हूणांच्या विरोधात त्याने प्रसिद्ध मोहीम राबवली, जरी त्याला या दुर्जेय शत्रूंच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागले.

3. प्रशासकीय धोरणे:

- **केंद्रीकृत प्रशासन:** हर्षने आपल्या विशाल साम्राज्यावर प्रभावीपणे राज्य करण्यासाठी केंद्रीकृत प्रशासनाची स्थापना केली.

त्याने आपल्या राज्याचे प्रांतांमध्ये विभाजन केले, प्रत्येकावर नियुक्त राज्यपाल देखरेख ठेवतात.

- **कार्यक्षम कर आकारणी:** त्यांच्या प्रशासनाने कार्यक्षम महसूल संकलनावर भर दिला, ज्यामुळे राज्यासाठी स्थिर उत्पन्न सुनिश्चित झाले, ज्यामुळे सार्वजनिक कामे आणि लष्करी खर्च सुलभ झाले.
- **कायदा आणि सुव्यवस्था:** हर्षाने न्याय आणि सुव्यवस्थेला प्रोत्साहन दिले, अनेकदा न्यायालयीन बाबींवर वैयक्तिकरित्या देखरेख ठेवली. न्याय्य प्रशासनाच्या माध्यमातून आपल्या प्रजेचे कल्याण सुनिश्चित करणे हे त्यांचे उद्दिष्ट होते.

4. सांस्कृतिक आणि धार्मिक आश्रय:

- **बौद्ध आणि हिंदू धर्म:** हर्ष हा बौद्ध धर्माचा भक्त अनुयायी होता परंतु हिंदू परंपरांचा देखील आदर करत असे. त्याने दोन्ही धर्मांना पाठिंबा दिला आणि त्याच्या साम्राज्याच्या सांस्कृतिक विविधतेस हातभार लावला.
- **कलांचा संरक्षक:** त्याच्या दरबाराने कवी, विद्वान आणि कलाकारांना आकर्षित केले, ज्यामुळे साहित्य, संगीत आणि कलेमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली. बाण या कवीसारख्या उल्लेखनीय व्यक्तींची त्याच्या कारकिर्दीत भरभराट झाली.
- **धार्मिक संस्था:** हर्षाने धार्मिक शिक्षणाला प्रोत्साहन देत आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीची भावना वाढवत असंख्य मठ आणि मंदिरे बांधली.

5. आंतरराष्ट्रीय संबंध:

- **राजनैतिक संबंध:** हर्षाने शेजारील राज्यांशी राजनैतिक संबंध कायम ठेवले, ज्यात चिनी सम्राट तैझोंगकडे दूत पाठवणे समाविष्ट होते. या सहभागामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि व्यापार सुलभ झाला.
- **सांस्कृतिक देवाणघेवाण:** त्याच्या कारकिर्दीत मध्य आशियातील संस्कृतींसह विविध संस्कृतींशी संवाद वाढला, ज्यामुळे भारतीय कला आणि विचार समृद्ध झाले.

6. घसरण आणि वारसा:

- **साम्राज्याचा ऱ्हास:** इ. स. 647 मध्ये हर्षाच्या मृत्यूनंतर साम्राज्याचे विभाजन झाले. एक मजबूत उत्तराधिकारी स्थापन करण्यातील त्याच्या असमर्थतेमुळे केंद्रीकृत सत्तेचा झपाट्याने ऱ्हास झाला.
- **सांस्कृतिक वारसा:** त्याच्या साम्राज्याचा ऱ्हास होऊनही, हर्षाच्या कला आणि साहित्याच्या आश्रयाने भारतीय संस्कृतीवर कायमस्वरूपी प्रभाव पाडला. बाणांच्या हर्षचरितासारख्या ग्रंथांद्वारे त्यांचे योगदान लक्षात ठेवले जाते, ज्यात त्यांचे जीवन आणि राजवटीचा इतिहास आहे.

8. दक्षिण भारतीय इतिहास

पल्लव आणि चालुक्यः

पल्लव आणि चालुक्य हे दोन प्रमुख राजवंश होते ज्यांनी इ. स. 6व्या ते 12व्या शतकापर्यंत दक्षिण आणि मध्य भारताच्या राजकीय, सांस्कृतिक आणि स्थापत्यशास्त्रीय विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

पल्लव

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

- **सत्तेचा उदय:** इ. स. 6व्या शतकाच्या सुरुवातीला पल्लवांची राजधानी कांचीपुरम (कांची) ही एक महत्त्वपूर्ण शक्ती म्हणून उदयास आली. त्यांचा उगम प्राचीन तामीळ राज्यांमधून झाला असावा असे मानले जाते.
- **मुख्य शासक:** महत्त्वाच्या राज्यकर्त्यांमध्ये महेंद्रवर्मन पहिला (इ. स. पू. 600-630) आणि नरसिंहवर्मन पहिला (इ. स. पू. 630-668) यांचा समावेश होता, ज्यांनी राज्याचा लक्षणीय विस्तार केला.

2. प्रशासन:

- **केंद्रीकृत प्रशासन:** पल्लवांनी चांगल्या प्रकारे परिभाषित प्रादेशिक विभागांसह केंद्रीकृत प्रशासनाची स्थापना केली, ज्यामुळे त्यांच्या क्षेत्रावर प्रभावी प्रशासन शक्य झाले.
- **स्थानिक स्वायत्तता:** त्यांनी स्थानिक सरदारांना लक्षणीय स्वायत्तता दिली, विविध प्रदेशांमध्ये निष्ठा आणि स्थैर्य वाढवले.

3. सांस्कृतिक योगदान:

- **वास्तुकला:** पल्लव त्यांच्या दगडात कोरलेल्या मंदिरांसाठी आणि अखंड शिल्पांसाठी प्रसिद्ध आहेत. मुख्य उदाहरणांमध्ये हे समाविष्ट आहे:
 - **महाबलीपुरम (ममल्लापुरम):** किनाऱ्यावरील मंदिरे आणि गुंतागुंतीच्या दगडी कोरीव कामांचे प्रदर्शन करणाऱ्या पंच रथांसाठी (पाच रथ) प्रसिद्ध आहे.
 - **कांचीपुरम मंदिरे:** जसे की कैलासनाथ मंदिर, जे सुरुवातीच्या द्रविड वास्तुकलेचे उदाहरण आहे.
- **साहित्य:** पल्लवांनी साहित्याला, विशेषतः तामीळ कवितेला आश्रय दिला आणि त्यांच्या कारकिर्दीत तामीळ भाषेतील लक्षणीय विकास झाला.

4. धार्मिक धोरणे:

- **हिंदू धर्म आणि बौद्ध धर्म:** पल्लवांनी बौद्ध धर्माला प्रोत्साहन देतानाच हिंदू धर्माला पाठिंबा दिला आणि दगडात कोरलेल्या महत्त्वपूर्ण बौद्ध स्मारकांच्या बांधकामात योगदान दिले.
- **शैव आणि वैष्णव धर्म:** त्यांच्या राज्यकर्त्यांनी अनेकदा शैव आणि वैष्णव परंपरांना प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे धर्माकडे पाहण्याचा बहुलतावादी दृष्टीकोन प्रतिबिंबित होतो.

चालुक्यः

1. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

- **सत्तेचा उदयः**: इ. स. 6व्या शतकात चालुक्यांचे महत्त्व वाढले, त्यांची राजधानी सुरुवातीला ऐहोळे आणि नंतर बदामी येथे होती. ते त्यांच्या लष्करी विजयांसाठी आणि प्रादेशिक विस्तारासाठी ओळखले जातात.
- **प्रमुख शासकः**: प्रख्यात राज्यकर्त्यांमध्ये पुलकेशीन दुसरा (इ. स. 1) यांचा समावेश आहे, ज्याने राज्याचा लक्षणीय विस्तार केला आणि शक्तिशाली पल्लवांशी संवाद साधला.

2. प्रशासनः

- **विकेंद्रीकृत प्रशासनः**: चालुक्यांनी विकेंद्रीकृत प्रशासकीय प्रणालीचा वापर केला, ज्यामुळे संपूर्ण नियंत्रण राखताना स्थानिक शासकांना लक्षणीय स्वायत्तता मिळाली.
- **कार्यक्षम कर आकारणीः**: त्यांनी लष्करी आणि प्रशासकीय कार्यांना आधार देण्यासाठी कार्यक्षम महसूल प्रणाली लागू केली.

3. सांस्कृतिक योगदानः

- **वास्तुकलाः**: चालुक्यांना त्यांच्या विशिष्ट मंदिर वास्तुकलेसाठी, विशेषतः दगडात कोरलेल्या आणि संरचनात्मक मंदिरांसाठी ओळखले जाते. प्रमुख उदाहरणांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:
 - **बदामी लेणीः**: खडकात कोरलेली मंदिरे जी सुरुवातीच्या चालुक्य स्थापत्य शैली दर्शवतात.
 - **ऐहोल आणि पट्टाडकल मंदिरेः**: त्यांच्या गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांसाठी आणि स्थापत्यशास्त्रीय नवकल्पनांसाठी, द्रविड आणि नागर शैलींचे मिश्रण करण्यासाठी प्रसिद्ध आहेत.
- **कला आणि साहित्यः**: चालुक्यांनी कला आणि साहित्याला आश्रय दिला, ज्यामुळे कन्नड आणि संस्कृतमधील महत्त्वपूर्ण कामे तयार झाली.

4. धार्मिक धोरणेः

- **शैव आणि बौद्ध धर्मः**: चालुक्य हे प्रामुख्याने शैव होते, परंतु त्यांनी बौद्ध आणि जैन धर्मासह विविध धर्मांना पाठिंबा दिला, ज्यामुळे वैविध्यपूर्ण धार्मिक परिदृश्याला चालना मिळाली.
- **मंदिरांना आश्रयः**: त्यांनी असंख्य मंदिरे बांधली, ज्यामुळे दक्षिण भारताचा स्थापत्य वारसा उंचावला.

5. पल्लव आणि चालुक्यांमधील संघर्षः

- **लष्करी चकमकः**: पल्लव आणि चालुक्यांमध्ये प्रादेशिक नियंत्रणावरून वारंवार संघर्ष झाला, पुलकेशीन दुसरा याने पल्लव राजा नरसिंहवर्मन पहिला याचा प्रसिद्ध पराभव केला. या संघर्षांनी त्या काळातील गतिशील राजकीय परिस्थितीचे चित्रण केले.

स्थापत्यकला

नागर शैलीची वास्तुकला

1. ऐतिहासिक संदर्भः

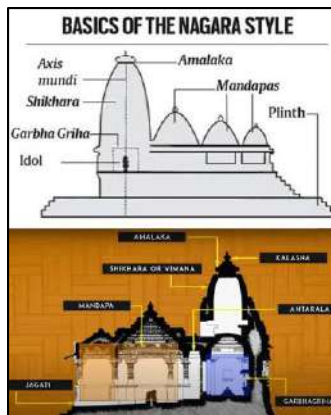
- **उत्पत्ती:** भारतातील सुरुवातीच्या मध्ययुगीन काळात विकसित झालेली नागर शैली, प्रामुख्याने पूर्वीच्या गुप्त स्थापत्य परंपरेने प्रभावित होती. उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानच्या काही भागांसारख्या प्रदेशांमध्ये ते प्रमुख झाले.
- **सांस्कृतिक महत्त्व:** नागर शैली हिंदू मंदिर वास्तुकलेच्या उत्क्रांतीचे प्रतिनिधित्व करते, जी त्या काळातील धार्मिक भक्ती आणि विविध राज्यांची सामाजिक-राजकीय गतिशीलता प्रतिबिंबित करते.

2. स्थापत्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये:

- **शिखर (मनोरा):** नागर मंदिरांचे सर्वात ओळखण्यायोग्य वैशिष्ट्य म्हणजे शिखर, जो गर्भगृहाच्या (गर्भगृह) वर उभा असलेला वक्राकार मनोरा आहे. शिखराला अनेकदा मधमाशीचा आकार असतो, ज्यात श्रेणीबद्ध आणि अलंकृत प्रक्षेपांची मालिका असते.
- **गर्भगृह:** मुख्य देवता असलेले गर्भगृह हे सहसा एक चौरस कक्ष असते जे मध्यवर्ती स्थानावर असते आणि बहुतेकदा त्यात एकच मध्यवर्ती स्तंभ असतो.
- **मंडप (सभागृह):** अनेक नागर मंदिरांमध्ये मंडप, एक खुला किंवा खांब असलेला सभागृह असतो जिथे भक्त पूजेसाठी एकत्र येऊ शकतात.
- **भिंती आणि कोरीव काम:** नागर मंदिरांच्या भिंती, देवता, पौराणिक दृश्ये आणि फुलांच्या आकृत्या दर्शविणारी गुंतागुंतीची शिल्पे आणि कोरीव कामांनी समृद्धपणे सुशोभित आहेत. हे कोरीव काम अनेकदा सजावटीच्या आणि वर्णनात्मक अशा दोन्ही उद्देशांसाठी केले जाते.

3. नागर मंदिरांचे प्रकार:

- **शिखर मंदिरे:** त्यांच्या प्रमुख शिखरांचे वैशिष्ट्य असलेली ही मंदिरे सामान्यतः उंच व्यासपीठावर बांधली जातात आणि बहुदेवतांच्या मंदिरांमध्ये पाहिल्याप्रमाणे त्यात अनेक शिखर असू शकतात.
- **विमान मंदिरे:** काही मंदिरांमध्ये एक बुरुज (विमान) असतो जो ठराविक शिखरापेक्षा लहान असतो आणि आकाराने अधिक चौरस असू शकतो.
- **लॅटिना आणि फामसाना शैली:**
 - **लॅटिना:** गुळगुळीत, टेपरिंग स्वरूपासह वक्ररेखीय शिखर दर्शविते.
 - **फामसाना:** सपाट किंवा किंचित वक्र छप्पराद्वारे वैशिष्ट्यीकृत, परिणामी कमी स्पष्ट अनुलंबता येते.

4. उल्लेखनीय उदाहरणे

- **खजुराहो येथील कंदारिया महादेव मंदिर:** नागरा शैलीचे एक प्रमुख उदाहरण, त्यात उंच शिखर, गुंतागुंतीची शिल्पे आणि विस्तृत अलंकार आहेत.
- **लक्ष्मण मंदिर, खजुराहो** हे त्याच्या विस्तृत कोरीव कामांसाठी आणि सुनियोजित मांडणीसाठी प्रसिद्ध आहे, जे त्या काळातील कलात्मक उत्कृष्टतेचे प्रदर्शन करते.
- **सूर्य मंदिर, कोणार्क:** जरी आराखड्यात थोडे वेगळे असले तरी हे मंदिर त्याच्या गुंतागुंतीच्या रचना आणि शिल्पांसह नागर वास्तुकलेच्या भव्यतेचे उदाहरण देते.
- **ब्रह्मा मंदिर, पुष्कर:** गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांसह आणि एक प्रमुख शिखरासह अभिजात नागर शैलीचे वैशिष्ट्य आहे.

5. सांस्कृतिक आणि धार्मिक संदर्भ:

- **हिंदू भक्ती:** नागर मंदिरांची वास्तुकला हिंदू धार्मिक प्रथांशी खोलवर गुंफलेली होती, ज्याची रचना विधी सुलभ करण्यासाठी आणि उपासनेत समुदायाचा सहभाग वाढवण्यासाठी करण्यात आली होती.
- **प्रादेशिक भिन्नता:** उत्तर भारतात नागरा शैलीचे वर्चस्व असले तरी, स्थानिक साहित्य, हवामान आणि सांस्कृतिक पद्धतींनी प्रभावित प्रादेशिक भिन्नता आहेत.

6. वारसा आणि प्रभाव:

- **वास्तुकलेचा प्रभाव:** नागर शैलीने उत्तर भारतातील त्यानंतरच्या मंदिर वास्तुकलेची पायाभरणी केली आणि इंडो-इस्लामिक शैलीसह नंतरच्या वास्तुकलेच्या विकासावर प्रभाव पाडला.
- **सांस्कृतिक वारसा:** भारतातील हिंदू धर्माचा धार्मिक आणि सांस्कृतिक वारसा जपून ठेवणारी नागर मंदिरे ही अजूनही पूजा आणि तीर्थक्षेत्रांची ठिकाणे आहेत.

वास्तुकलेची वेसर शैली:

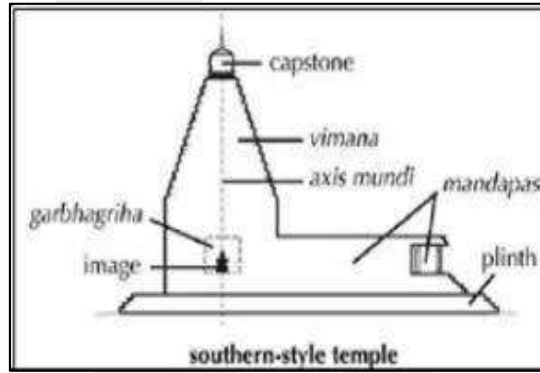
वेसर शैली ही मंदिर वास्तुकलेचा एक महत्त्वपूर्ण प्रकार आहे जी मध्ययुगीन काळातील सुरुवातीच्या काळात, विशेषतः इसवी सन 7व्या आणि 12व्या शतकांदरम्यान भारतात विकसित झाली. या स्थापत्य शैलीचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्या काळातील सांस्कृतिक आणि प्रादेशिक प्रभाव प्रतिबिंबित करणाऱ्या नागर आणि द्रविड या दोन्ही शैलींमधील घटकांचे मिश्रण आहे.

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **उदय:** पश्चिम चालुक्य आणि राष्ट्रकूटांच्या स्थापत्य पद्धतींनी प्रभावित होऊन भारताच्या दख्खन प्रदेशात वेसरा शैलीचा उदय झाला. हे उत्तर आणि दक्षिण भारतीय स्थापत्य परंपरेचे मिश्रण दर्शवते.
- **सांस्कृतिक महत्त्व:** महत्त्वपूर्ण राजकीय आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीच्या काळात, विशेषतः चालुक्य आणि त्यांच्या उत्तराधिकार्यांच्या काळात, वेसर वास्तुकला प्रमुख होती.

2. स्थापत्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये:

- **शिखर:** वेसरा मंदिरांमधील शिखरामध्ये सामान्यतः नागर (वक्ररेखीय) आणि द्रविड (आडव्या) शैलींचे घटक एकत्र केले जातात. त्याचे स्वरूप किंचित वक्र असू शकते परंतु बहुतेक वेळा त्यात सपाट छप्पर असलेले विभाग असतात.
- **गर्भगृह:** गर्भगृह किंवा गर्भगृह सामान्यतः चौरस असतो आणि इतर भारतीय मंदिर शैलींप्रमाणेच मुख्य देवता आहे.
- **मंडप:** वेसरा मंदिरांमध्ये अनेकदा गर्भगृहासमोर एक प्रशस्त मंडप (सभागृह) असतो, ज्याला गुंतागुंतीच्या कोरीव खांबांचा आधार असू शकतो.
- **पायलेस्टर आणि कॉर्निस:** पायलेस्टर (सजावटीचे स्तंभ) आणि कॉर्निस (आडव्या पट्ट्या) यांचा वापर प्रमुख आहे, ज्यामुळे मंदिरांचे अलंकृत स्वरूप वाढते.
- **अलंकारीत शिल्पकला:** वेसर मंदिरे त्या काळातील कलात्मक संवेदना प्रतिबिंबित करणाऱ्या देवता, खगोलीय प्राणी आणि पौराणिक दृश्यांचे चित्रण करणाऱ्या गुंतागुंतीच्या शिल्पांनी समृद्धपणे सुशोभित केलेली आहेत.

3. उल्लेखनीय उदाहरणे:

- **विरूपाक्ष मंदिर, हम्पी:** वेसरा वास्तुकलेच्या उत्कृष्ट उदाहरणांपैकी एक, या मंदिरामध्ये भव्य प्रवेशद्वार (गोपुरम), प्रशस्त मंडप आणि उत्कृष्ट कोरीवकाम आहे. हे भगवान शिवाला समर्पित आहे.
- **मल्लिकार्जुन मंदिर, पट्टडकल:** आणखी एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण, ज्यात प्रमुख शिखर आणि तपशीलवार शिल्पकलेसह स्थापत्य शैलीचे सुसंवादी मिश्रण आहे.
- **काशी विश्वनाथ मंदिर, काशी:** हे मंदिर वेसरा शैलीची वैशिष्ट्ये समाविष्ट करते आणि स्थानिक स्थापत्य परंपरा देखील प्रतिबिंबित करते.

4. सांस्कृतिक आणि धार्मिक संदर्भ:

- **हिंदू मंदिरे:** वेसर वास्तुकला प्रामुख्याने हिंदू मंदिरांशी संबंधित आहे, जी विविध देवतांच्या, विशेषतः शिव आणि विष्णूच्या सन्मानार्थ बांधली गेली आहे. रचना अनेकदा विस्तृत विधी आणि सामुदायिक मेळावे सुलभ करते.
- **प्रादेशिक भिन्नता:** वेसर शैली स्थानिक साहित्य, हवामान आणि कलात्मक परंपरांवर आधारित विविधता दर्शवते, ज्यामुळे व्यापक शैलीमध्ये समृद्ध विविधता येते.

5. वारसा आणि प्रभावः

- **स्थापत्यशास्त्रीय उत्क्रांती:** वेसरा शैलीने नंतरच्या मंदिर वास्तुकलेच्या विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली, त्यानंतरच्या मध्ययुगीन शैली आणि प्रादेशिक मंदिरांच्या रचनेची उत्क्रांती या दोन्हीवर प्रभाव पाडला.
- **सांस्कृतिक वारसा:** वेसर मंदिरे ही पूजा आणि तीर्थयात्रेची महत्त्वाची ठिकाणे आहेत, ज्याने त्यांना बांधलेल्या समुदायांचा सांस्कृतिक आणि धार्मिक वारसा जतन केला आहे.

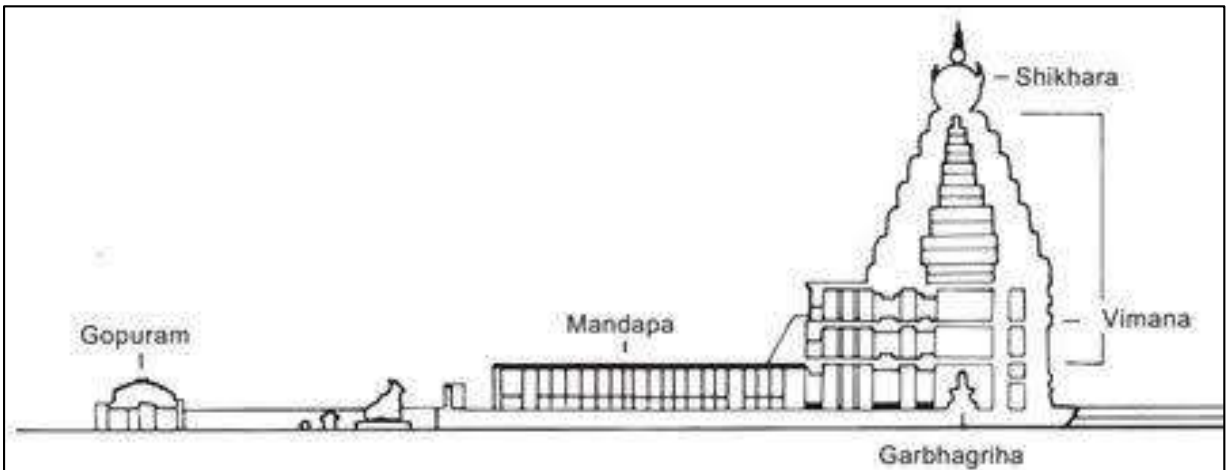
द्रविड शैलीची वास्तुकला

1. ऐतिहासिक संदर्भः

- **मूळ:** द्रविड शैली इ. स. 6व्या शतकाच्या आसपास विकसित झाली, मुख्यतः पल्लव, चोळ आणि नंतर पांड्य आणि नायक राजवंशाच्या प्रभावाखाली. हे या प्रदेशातील वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक प्रभाव आणि प्रादेशिक भिन्नता प्रतिबिंबित करते.
- **सांस्कृतिक महत्त्व:** द्रविड वास्तुकला हिंदू धर्माशी, विशेषतः शैव आणि वैष्णव परंपरांशी जवळून संबंधित आहे आणि धार्मिक आणि सामुदायिक जीवनाची केंद्रे म्हणून काम करते.

2. स्थापत्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये:

- **विमान (मनोरा):** द्रविड मंदिरांचे सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे विमान, गर्भगृहावरील (गर्भगृह) एक पिरॅमिडी बुरुज. विमान सामान्यतः चौकटीच्या आकाराचे असते आणि त्यावर घुमटाच्या आकाराची रचना असते.
- **गोपुरम (गेटवे टॉवर):** द्रविड मंदिरांमध्ये भव्य गोपुरम आहेत, जे विस्तृतपणे सुशोभित केलेले प्रवेशद्वार मनोरे आहेत जे मंदिर संकुलाचे प्रवेशद्वार म्हणून काम करतात. ते अनेकदा सभोवतालच्या संरचनांच्या वर उंच चढतात.
- **गर्भगृह:** गर्भगृह, जेथे मुख्य देवता राहते, सामान्यतः मूर्तीसाठी व्यासपीठ असलेली एक साधी, चौरस खोली असते.
- **स्तंभयुक्त मंडप:** गर्भगृहासमोरील मंडप किंवा सभागृह बहुतेकदा प्रशस्त असतो आणि त्याला चिकटलेल्या खांबांचा आधार असतो, ज्यात सजावटीच्या आकृत्या आणि शिल्पांचा समावेश असू शकतो.
- **भित्त शिल्पकला:** द्रविड मंदिरांच्या बाहेरील आणि आतील भिंती देवता, पौराणिक कथा आणि फुलांचे नमुने दर्शविणाऱ्या शिल्पांनी समृद्धपणे सुशोभित आहेत.

3. उल्लेखनीय उदाहरणे:

- **तंजावर येथील बृहदीश्वर मंदिर:** 11 व्या शतकात राजराज चोळ पहिला याने बांधलेले हे युनेस्कोचे जागतिक वारसा स्थळ द्रविड वास्तुकलेचे एक प्रमुख उदाहरण आहे, ज्यात भव्य विमान आणि विस्तृत कोरीवकाम आहे.
- **मीनाक्षी मंदिर, मदुराई:** भव्य गोपुरम आणि विस्तृत शिल्पांसाठी प्रसिद्ध असलेले हे मंदिर संकुल द्रविड वास्तुकलेचे प्रतिकात्मक प्रतिनिधित्व करते आणि ते एक प्रमुख तीर्थक्षेत्र आहे.
- **विरूपाक्ष मंदिर, हम्पी:** भव्य प्रवेशद्वारे आणि गुंतागुंतीच्या शिल्पांसह द्रविड आणि स्थानिक स्थापत्य शैलीचे मिश्रण दर्शविणारे विजयनगर काळातील एक उदाहरण आहे.

4. सांस्कृतिक आणि धार्मिक संदर्भ:

- **हिंदू पूजा:** द्रविड वास्तुकला प्रामुख्याने विविध देवतांना समर्पित हिंदू मंदिरांशी संबंधित आहे, जे धार्मिक विधी, उत्सव आणि सामुदायिक मेळावे सुलभ करते.
- **उत्सव आणि विधी:** द्रविड मंदिरांची रचना विस्तृत विधी आणि उत्सवांना आधार देते, जे ते सेवा देत असलेल्या समुदायांच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत.

5. वारसा आणि प्रभाव:

- **स्थापत्यशास्त्रीय प्रभाव:** द्रविड शैलीने दक्षिण भारतातील मंदिर वास्तुकलेवर लक्षणीय प्रभाव पाडला आणि विजयनगर साम्राज्याच्या काळासह नंतरच्या स्थापत्यशास्त्रीय घडामोडींना प्रेरणा दिली.
- **सांस्कृतिक जतन:** अनेक द्रविड मंदिरे या प्रदेशातील समृद्ध सांस्कृतिक आणि धार्मिक वारसा जतन करून पूजा आणि तीर्थयात्रेची सक्रिय केंद्रे आहेत.

होयसळ स्थापत्यशैली

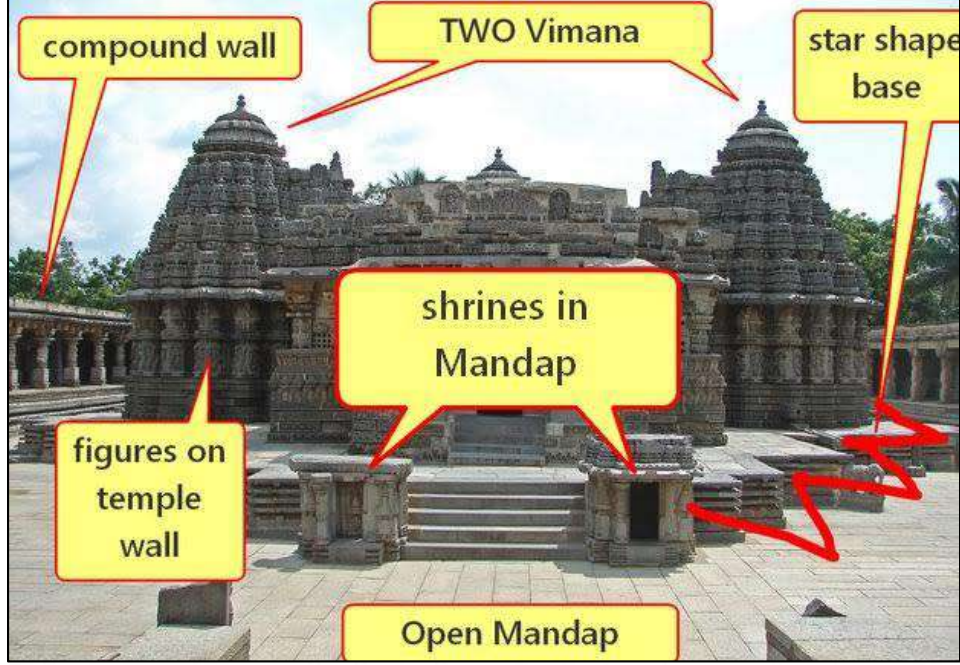
1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **होयसळ राजवंशाचा उदय:** होयसळ राजवंश 10 व्या शतकात, सुरुवातीला चालुक्यांच्या अधिपत्याखालील सरंजामदार म्हणून उदयास आला. अखेरीस त्यांनी त्यांचे स्वातंत्र्य प्रस्थापित केले आणि त्यांच्या प्रदेशाचा विस्तार केला, ज्यामुळे ते दक्षिण भारतातील एक महत्त्वपूर्ण शक्ती बनले.
- **सांस्कृतिक भरभराट:** होयसळ काळात साहित्य, कला आणि वास्तुकलेतील प्रगतीसह सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन झाले, जे त्या काळातील सामाजिक-धार्मिक गतिशीलता प्रतिबिंबित करते.

2. स्थापत्यशैलीची वैशिष्ट्ये:

- **ताऱ्याच्या आकाराची मांडणी:** होयसळ मंदिरांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वैशिष्ट्यांपैकी एक म्हणजे त्यांची ताऱ्याच्या आकाराची मांडणी, जी प्रकाश आणि सावलीसाठी अनेक कोन तयार करते आणि दृश्य आकर्षण वाढवते.
- **सोपस्टोन बांधकाम:** होयसळ शैलीमध्ये प्रामुख्याने सोपस्टोन (क्लोरिटिक शिस्ट) वापरला जातो, ज्यामुळे कोरीवकाम करताना त्याच्या कोमलतेमुळे गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांना आणि तपशीलांना अनुमती मिळते.

- **अनेक मंदिरे:** अनेक होयसळ मंदिरांमध्ये वेगवेगळ्या देवतांसाठी अनेक मंदिरे (शिखर) आहेत, बहुतेकदा एकाच संकुलात, विविध पूजा पद्धतींना प्रोत्साहन दिले जाते.
- **विस्तृत कोरीव काम:** हिंदू पौराणिक कथा, वनस्पती, प्राणी आणि दैनंदिन जीवनातील दृश्ये दर्शविणाऱ्या विस्तृत आणि गुंतागुंतीच्या कोरीव कामांनी मंदिरे सुशोभित केलेली आहेत. हे कोरीव काम अनेकदा मंदिराच्या भिंतींच्या संपूर्ण पृष्ठभागावर पसरलेले असते.
- **खांब असलेली सभागृहे:** होयसळ मंदिरांमध्ये सामान्यतः कारागिरांच्या कौशल्याचे दर्शन घडवणाऱ्या गुंतागुंतीच्या कोरीव खांबांसह खांबांची सभागृहे (मंडप) असतात.

3. उल्लेखनीय उदाहरणे:

- **बेलूर येथील चेन्नाकेशव मंदिर:** भगवान विष्णूला समर्पित हे मंदिर त्याच्या तपशीलवार शिल्पांसाठी प्रसिद्ध आहे, ज्यात प्रसिद्ध 'नृत्य करणाऱ्या गणेशाचा' समावेश आहे. त्याचे उत्कृष्ट कोरीव काम आणि अलंकृत प्रवेशद्वार यामुळे ते होयसळ वास्तुकलेचे एक प्रमुख उदाहरण आहे.
- **होयसळेश्वर मंदिर, हलेबीडू:** भगवान शिवाला समर्पित, या मंदिरात उत्कृष्ट कोरीव कामांचे संकुल आणि प्रतिमाशास्त्राची संपत्ती आहे जी होयसळ काळातील कलात्मक उत्कृष्टता प्रतिबिंबित करते.
- **केशव मंदिर, सोमनाथपूर:** त्याच्या तपशीलवार मदतकार्यासाठी प्रसिद्ध असलेले हे मंदिर होयसळ शैलीतील विशिष्ट ताऱ्याच्या आकाराची मांडणी आणि गुंतागुंतीचे खांब दर्शवते.

4. सांस्कृतिक आणि धार्मिक संदर्भ:

- **हिंदू मंदिरे:** होयसळ शैलीने प्रामुख्याने धार्मिक हेतू साध्य केले, ज्यात विविध देवतांना, विशेषतः विष्णू आणि शिव यांना समर्पित मंदिरे होती. स्थापत्यकलेच्या रचनेने विस्तृत विधी आणि समुदायाच्या सहभागाला आधार दिला.

- **कलात्मक प्रतीकवाद:** महाभारत आणि रामायणासारख्या महाकाव्यांमधील कथांचे चित्रण करणाऱ्या अनेक दृश्यांसह कोरीव काम अनेकदा हिंदू धर्माच्या तात्विक आणि धार्मिक पैलूंचे प्रतीक आहे.

5. वारसा आणि प्रभाव:

- **स्थापत्यशास्त्रीय नवकल्पना:** होयसळ शैलीने विजयनगर साम्राज्यातील नंतरच्या मंदिरांसह दक्षिण भारतातील त्यानंतरच्या मंदिर वास्तुकलेवर लक्षणीय प्रभाव पाडला.
- **संस्कृतीचे जतन:** अनेक होयसळ मंदिरे या प्रदेशातील समृद्ध सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरांचे जतन करून उपासनेची सक्रिय केंद्रे आहेत.

संगम इतिहास

1. ऐतिहासिक संदर्भ

- **भौगोलिक मांडणी:** संगम कालखंडात प्रामुख्याने तामिळनाडू प्रदेश आणि केरळ, कर्नाटक आणि आंध्र प्रदेशचा काही भाग समाविष्ट आहे. 'संगम' हे नाव साहित्यिक अकादमी किंवा कवींच्या मेळाव्यांना सूचित करते.
- **राजकीय परिदृश्य:** या काळात चोळ, चेर आणि पांड्यांसह अनेक महत्त्वपूर्ण राजवंशांचा उदय झाला, ज्यांनी संस्कृती, व्यापार आणि राजकीय स्थैर्याला चालना देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.

2. संगम साहित्य:

- **साहित्याचे प्रकार:** संगम काळातील साहित्य दोन मुख्य श्रेणींमध्ये विभागले गेले आहे:
 - **अहम:** प्रेम आणि वैयक्तिक संबंधांवर लक्ष केंद्रित करणे, प्रणय, उत्कट इच्छा आणि भावना या विषयांशी निगडित.
 - **पुरम:** युद्ध, शौर्य, नैतिकता आणि राजे आणि योद्ध्यांची कर्तव्ये यासह बाह्य विषयांवर लक्ष केंद्रित केले.
- **मुख्य कामे:** या काळातील महत्त्वाच्या ग्रंथांमध्ये खालील ग्रंथ समाविष्ट आहे:
- **एट्टुथोकाई:** आठ काव्यसंग्रहांचा संग्रह.
- **पट्टुपट्टु:** तामिळ भूप्रदेशातील नायक आणि दंतकथांचा गौरव करणाऱ्या दहा दीर्घ कवितांचा संग्रह.
- **तोलकाप्पियम:** तामिळ व्याकरण आणि काव्यांवरील एक प्राचीन ग्रंथ जो त्या काळातील संस्कृती आणि समाजाची अंतर्दृष्टी देखील प्रदान करतो.

3. विषय आणि संकल्पना:

- **निसर्ग आणि पर्यावरण:** अनेक कविता तामिळनाडूतील नैसर्गिक भूप्रदेश, वनस्पती आणि प्राण्यांचे स्पष्टपणे वर्णन करतात, जे लोक आणि त्यांचे पर्यावरण यांच्यातील जवळचे संबंध प्रतिबिंबित करतात.
- **सामाजिक रचना:** हे साहित्य सामाजिक पदानुक्रम, महिलांची भूमिका आणि तामिळ समाजातील नातेसंबंध आणि समुदायाचे महत्त्व याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रकट करते.

- **धर्म आणि श्रद्धा:** संगम साहित्यात अध्यात्माच्या पैलूंचा देखील समावेश आहे, ज्यात मुरुगन आणि नंतरच्या हिंदू धर्माच्या प्रभावासारख्या सुरुवातीच्या तामिळ संस्कृतीत पूजल्या जाणाऱ्या देवतांच्या संदर्भाचा समावेश आहे.

4. सामाजिक-राजकीय पैलू:

- **राजवंश आणि राजे:** हा काळ सत्ताधारी राजवंशांनी, विशेषतः कवी आणि विद्वानांना प्रोत्साहन देणाऱ्या पांड्य, चोळ आणि चेरानी दिलेल्या साहित्याच्या आश्रयाने चिन्हांकित केला होता.
- **व्यापार आणि अर्थव्यवस्था:** संगम काळ हा रोमन साम्राज्य आणि आग्नेय आशियासह इतर संस्कृतींशी लक्षणीय देवाणघेवाणीसह अंतर्देशीय आणि सागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या भरभराटीच्या व्यापाराचे युग होते.

5. सांस्कृतिक प्रभाव:

- **भाषा आणि ओळख:** तामिळला समृद्ध साहित्यिक वारसा असलेली शास्त्रीय भाषा म्हणून स्थापित करण्यासाठी संगम काळ महत्त्वपूर्ण होता, ज्याचा आजही तामिळ ओळख आणि संस्कृतीवर प्रभाव आहे.
- **कला आणि संगीत:** या काळात तामिळ संस्कृतीचा अविभाज्य भाग असलेल्या नृत्य आणि संगीतासह विविध कला प्रकारांचा विकास देखील झाला.

6. वारसा:

- **चिरस्थायी प्रभाव:** संगम काळातील साहित्यिक आणि सांस्कृतिक कामगिरीचा तामिळ साहित्यावर कायमस्वरूपी प्रभाव पडला आहे, ज्यामुळे लेखक, कवी आणि विद्वानांच्या पिढ्या प्रेरित झाल्या आहेत.
- **मान्यता:** आज, संगम साहित्य तामिळ संस्कृतीच्या मूलभूत घटकांपैकी एक म्हणून साजरे केले जाते आणि त्याच्या कलात्मक, भाषिक आणि ऐतिहासिक महत्त्वासाठी ओळखले जाते.

संगम काळातील सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवन

1. सामाजिक जीवन:

- **जातिव्यवस्था:** संगम काळात सामाजिक रचना श्रेणीबद्ध होती, जातिव्यवस्था विकसित होत होती. ब्राह्मण (पुजारी आणि विद्वान), क्षत्रिय (योद्धा आणि शासक) आणि वैश्य (व्यापारी आणि शेतकरी) हे तीन प्राथमिक गट होते. शूद्रांनी (मजूर) खालचा स्तर तयार केला.
- **महिलांची भूमिका:** समाजात महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती, ज्यांना अनेकदा सुशिक्षित आणि कवितेद्वारे भावना व्यक्त करण्यास सक्षम म्हणून चित्रित केले जाते. त्यांनी सांस्कृतिक जीवनात भाग घेतला आणि त्यांना मालमत्ता आणि वारशाशी संबंधित अधिकार होते, जरी त्यांच्या भूमिका मुख्यत्वे सामाजिक निकषांद्वारे परिभाषित केल्या गेल्या होत्या.
- **सामुदायिक जीवन:** गावे हे मूलभूत सामाजिक घटक होते, ज्यात नातेसंबंध आणि सामुदायिक संबंधांवर जोरदार भर दिला जात असे. सामाजिक बंध मजबूत करण्यात सण, विधी आणि सांप्रदायिक उपक्रमांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **धार्मिक श्रद्धा:** या काळात स्थानिक देवता, निसर्गात्म्यांची पूजा आणि हिंदू धर्माची सुरुवात झाली. मंदिरे सामाजिक जीवनाची महत्त्वाची केंद्रे म्हणून उदयास येऊ लागली, जिथे विविध सामुदायिक उपक्रम आयोजित केले गेले.

2. आर्थिक जीवन:

- **शेती:** तांदूळ, बाजरी आणि ऊस ही प्राथमिक पिके असल्याने शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा होता. सिंचन तंत्राचा वापर आणि नांगरणीमुळे कृषी उत्पादकतेत हातभार लागला.
- **व्यापार आणि वाणिज्य:** संगम काळ हा अंतर्देशीय आणि सागरी अशा दोन्ही प्रकारच्या व्यापक व्यापार जाळ्यांनी चिन्हांकित केला होता. तामिळ व्यापारी आग्नेय आशिया, रोमन साम्राज्य आणि अरबी द्वीपकल्पासारख्या प्रदेशांशी व्यापार करत मसाले, कापड आणि मौल्यवान दगडांची देवाणघेवाण करत होते.
- **हस्तकला आणि उद्योग:** विणकाम, मातीची भांडी आणि धातूशास्त्र यासह स्थानिक उद्योगांची भरभराट झाली. कुशल कारागिरांनी उच्च दर्जाच्या वस्तूंची निर्मिती केली, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्था आणि व्यापार दोन्ही वाढले.
- **मुद्रा:** सोने, चांदी आणि तांब्याची नाणी वापरली जात होती, ज्यामुळे व्यापार आणि वाणिज्य सुलभ होत असे. आर्थिक व्यवस्थेचे अस्तित्व एक गुंतागुंतीची आर्थिक रचना दर्शवते.

3. राजकीय जीवन:

- **राजवंशाचे राज्य:** राजकीय परिदृश्यावर तीन प्रमुख राजवंशाचे वर्चस्व होते: पांड्य, चोळ आणि चेर. या राजवंशांनी संरक्षणाच्या माध्यमातून संस्कृती आणि साहित्याचा प्रचार करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.
- **राजपद:** राजे दैवी मानले जात होते आणि ते प्रशासनाच्या केंद्रस्थानी होते. त्यांनी त्यांच्या प्रजेचे रक्षण करणे, धर्माचे (नैतिक कायदा) पालन करणे आणि त्यांच्या प्रदेशांचा विस्तार करण्यासाठी युद्धात भाग घेणे अपेक्षित होते.
- **लष्करी संघटना:** संगम साहित्य अनेकदा लष्करी पराक्रमाचे महत्त्व अधोरेखित करते. राजांनी स्थायी सैन्य राखले आणि व्यापार मार्ग आणि प्रदेशांच्या नियंत्रणासाठी लढायांमध्ये गुंतले.
- **स्थानिक प्रशासन:** गावांच्या स्वतःच्या स्थानिक सभा होत्या (ज्यांना उरई म्हणतात), जिथे प्रशासन आणि सामाजिक समस्यांबाबत निर्णय घेतले जात असत. या सभामध्ये काही प्रमाणात स्थानिक स्वराज्य प्रतिबिंबित झाले.
- **मुत्सद्देगिरी आणि युती:** आंतर-राजवंश संबंधांमध्ये संघर्ष आणि युती या दोन्हींचा समावेश होता, जे अनेकदा व्यापारी हितसंबंधांनी प्रभावित होते. राजघराण्यातील विवाहांचा वापर राजकीय संबंध मजबूत करण्यासाठी केला जात असे.

संगम साहित्य: एक तपशीलवार विवरण:

संगम साहित्य म्हणजे दक्षिण भारतातील संगम काळात (अंदाजे इ. स. पू. 300 ते इ. स. 300) निर्माण झालेल्या प्राचीन तामिळ साहित्याचा संदर्भ आहे. हे साहित्य त्याच्या काव्यात्मक समृद्धीसाठी, भाषिक सौंदर्यासाठी आणि त्या काळातील सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक जीवनातील सखोल अंतर्दृष्टीसाठी ओळखले जाते.

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **उत्पत्ती:** 'संगम' हा शब्द प्राचीन तामीळकममधील तामीळ कवी आणि विद्वानांच्या मेळाव्यांना सूचित करतो, जिथे त्यांनी कविता रचल्या आणि सामायिक केल्या. **मदुराई, कविरी पूम्पट्टिनम आणि कांची** या तीन प्रसिद्ध शहरांमध्ये या साहित्य संमेलने झाली होती असे मानले जाते.

- **सांस्कृतिक महत्त्व:** संगम काळ विविध राजवंशांच्या, विशेषतः पांड्य, चोळ आणि चेरांच्या आश्रयाने चिन्हांकित झाला, ज्यांनी साहित्यिक कार्यांना पाठिंबा दिला आणि भरभराटीच्या सांस्कृतिक वातावरणात योगदान दिले.

2. साहित्याचे प्रकार:

संगम साहित्य पारंपारिकपणे दोन मुख्य श्रेणींमध्ये विभागले गेले आहे:

- **अहम (आंतरिक) साहित्य:** प्रेम आणि वैयक्तिक नातेसंबंधांवर लक्ष केंद्रित करणे, प्रणय, उत्कट इच्छा आणि भावनिक अनुभवांच्या संकल्पनांचा शोध घेणे. ही कविता अनेकदा प्रेम, निसर्ग आणि मानवी भावनांच्या बारकावे उलगडते.
- **पुरम (बाह्य) साहित्य:** युद्ध, शौर्य आणि राजे आणि योद्ध्यांच्या जबाबदाऱ्यांसह शौर्य, नैतिकता आणि सार्वजनिक जीवनाच्या संकल्पनांवर केंद्रित आहे. हे काम अनेकदा वीरांची कामगिरी आणि शासकांकडून अपेक्षित असलेले गुण साजरे करते.

3. मुख्य ग्रंथ आणि काव्यसंग्रह:

- **एट्टुथोकाई:** आठ काव्यसंग्रहांचा संग्रह, ज्यात प्रत्येकी विविध कवींच्या कविता आहेत. त्यापैकी उल्लेखनीय आहेत:
 - **अकानानुरु:** प्रेम, नातेसंबंध आणि व्यक्तींच्या भावनिक अनुभवांवर लक्ष केंद्रित करणारी कविता.
 - **पुरनानुरु:** शौर्य आणि राजांची कर्तव्ये साजरी करणारी कविता.
- **पट्टुपट्टु:** पौराणिक नायक, राजे आणि नैसर्गिक वातावरणाचे वर्णन करणाऱ्या दहा दीर्घ कवितांचा संग्रह. यात
 - **शिलप्पाडीकरम:** न्याय आणि नैतिक नीतिमत्तेच्या संकल्पनांचा शोध घेणारी कन्नगी आणि कोवलन यांच्या प्रेम कथेचे तपशीलवार वर्णन करणारी एक महाकाव्य कविता यासारख्या प्रसिद्ध कामांचा समावेश आहे.
- **तोलकाप्पियम:** तामिळ व्याकरण आणि काव्यशास्त्रावरील एक प्राचीन ग्रंथ, जो तामिळ कवितेची भाषा, रचना आणि सौंदर्यशास्त्र याबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतो.

4. संकल्पना आणि हेतू:

- **निसर्ग आणि भूप्रदेश:** संगम साहित्यात निसर्ग महत्त्वाची भूमिका बजावतो, ज्यामध्ये भूप्रदेश, वनस्पती आणि प्राण्यांचे स्पष्ट वर्णन आहे. तामीळनाडूचा भूगोल कवितेच्या भावनिक आणि विषयगत संदर्भावर प्रभाव टाकतो.
- **सामाजिक रचना:** साहित्य त्या काळातील सामाजिक पदानुक्रम प्रतिबिंबित करते, ज्यात विविध जातींच्या भूमिका आणि सामुदायिक संबंधांचे महत्त्व समाविष्ट आहे.
- **धर्म आणि श्रद्धा:** या ग्रंथांमध्ये अनेकदा स्थानिक देवता, विधी आणि सुरुवातीच्या हिंदू विश्वासांचे संदर्भ समाविष्ट असतात, जे प्राचीन तामिळ समाजाचे आध्यात्मिक परिदृश्य दर्शवतात.
- **भावना आणि मानवी अनुभव:** प्रेम, नुकसान आणि उत्कंठा या गुंतागुंतीचे चित्रण करणारी भावनिक सखोलता ही कवितेची वैशिष्ट्ये आहेत. हे मानवी नातेसंबंधांची सूक्ष्म समज प्रदान करते.

5. सांस्कृतिक प्रभाव:

- **भाषिक वारसा:** संगम साहित्याने समृद्ध साहित्यिक परंपरेसह शास्त्रीय भाषा म्हणून तामिळ भाषेचा पाया रचला. त्याने तामिळ

व्याकरण आणि कवितेच्या विकासात योगदान दिले.

- **नंतरच्या साहित्यावर प्रभाव:** संगम साहित्याच्या संकल्पना, शैली आणि काव्यात्मक प्रकारांनी त्यानंतरच्या तामिळ साहित्यावर प्रभाव पाडला आणि शतकानुशतके कवी आणि लेखकांना प्रेरणा देत राहिले.
- **इतिहासाचे जतन:** प्राचीन तामिळ समाजाच्या सामाजिक-राजकीय आणि सांस्कृतिक गतिशीलतेबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करणारे साहित्य एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक स्रोत म्हणून काम करते.

मेगालिथिक संस्कृती:

मेगालिथिक संस्कृती म्हणजे विशेषतः प्रागैतिहासिक आणि सुरुवातीच्या ऐतिहासिक कालखंडातील मोठ्या दगडी संरचनांच्या बांधकाम आणि वापराशी संबंधित सामाजिक पद्धती. ही संस्कृती युरोप, आफ्रिका आणि दक्षिण आशियासह जगभरातील विविध प्रदेशांमध्ये भारतातील लक्षणीय विकासासह सर्वात ठळकपणे पाळली जाते.

1. ऐतिहासिक संदर्भ:

- **कालमर्यादा:** भारतातील मेगालिथिक संस्कृती सामान्यतः इ. स. पू. 1000 ते इ. स. 200 दरम्यानची आहे, जरी काही स्थळे ही कालमर्यादा वाढवू शकतात.
- **भौगोलिक प्रसार:** जागतिक स्तरावर मेगालिथ आढळतात, परंतु भारतातील लक्षणीय सांद्रता दख्खन पठार, कर्नाटक, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश आणि ईशान्य भारताच्या काही भागांमध्ये आहे.

2. मेगालिथचे प्रकार:

मेगालिथचे त्यांच्या संरचनेच्या आणि उद्देशाच्या आधारे विविध प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

- **मेनहिर:** सरळ दगड जे एकटे किंवा गटांमध्ये उभे राहू शकतात, बहुतेकदा दफनस्थळे किंवा पवित्र ठिकाणे चिन्हांकित करतात असे मानले जाते.
- **डॉल्मेन्स:** सपाट दगडाला (कॅम्पस्टोन) आधार देणारे दोन किंवा अधिक सरळ दगड असलेली रचना, जी सामान्यतः दफन कक्ष म्हणून वापरली जाते.
- **क्रॉमलेक्स:** धार्मिक किंवा औपचारिक स्थळे म्हणून काम केलेल्या दगडांची गोलाकार मांडणी.
- **दफनस्थळे:** दगडांनी बांधलेली बंदिस्त जागा, जी अनेकदा मृतांना दफन करण्यासाठी वापरली जाते

3. सांस्कृतिक पद्धती:

- **दफनविधी:** महापाषाणकालीन संस्कृती दफनविधीशी जवळून संबंधित आहे. कबरींमध्ये अनेकदा मानवी अवशेष, मातीची भांडी आणि कलाकृती असतात, ज्या मरणोत्तर जीवनातील किंवा पूर्वजांच्या पूजेतील विश्वास दर्शवतात.
- **विधी आणि समारंभ:** अनेक महापाषाणकालीन स्थळे बहुधा विधी, समारंभ आणि सामुदायिक मेळाव्यांची ठिकाणे होती, जी त्या काळातील सामाजिक आणि धार्मिक गतिशीलता प्रतिबिंबित करत होती.
- **कृषी समुदाय:** मेगालिथिक संरचनांची उपस्थिती सूचित करते की समुदाय प्रामुख्याने कृषीप्रधान होते, स्थिर अन्न स्रोतांमुळे जटिल सामाजिक संरचनांच्या विकासास अनुमती मिळते.

4. पुरातत्वीय शोध:

- ठिकाणे:

- ब्रह्मगिरी (कर्नाटक): दफन पद्धती आणि मातीच्या भांड्यांसह कलाकृतींसाठी प्रसिद्ध.
- कुर्गी (तामीळनाडू): एका चैतन्यशील मेगालिथिक संस्कृतीचे सूचक अशी विस्तृत डॉल्मेन क्षेत्रे आहेत.
- कर्नाटकातील हम्पी: प्रामुख्याने विजयनगरच्या अवशेषांसाठी ओळखले जात असले तरी, त्यात महापाषाणकालीन संरचना देखील आहेत.

- कलाकृती: उत्खननात मातीची भांडी, साधने आणि दागिने यासह विविध कलाकृतींचा शोध लागला आहे, ज्या या समुदायांच्या दैनंदिन जीवनाबद्दल आणि विश्वासांबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात.

5. सामाजिक-राजकीय रचना:

- सामुदायिक संघटना: महापाषाणकालीन संस्कृतींमध्ये नेतृत्वाच्या भूमिकांसह संघटित समुदायांची उपस्थिती सूचित केली जाते, ज्यात बहुधा प्रमुख किंवा वडीलधाऱ्यांचा समावेश असतो जे विधी आणि सांप्रदायिक कार्यांवर देखरेख ठेवतात.
- व्यापार आणि परस्परसंवाद: शेजारच्या प्रदेशांशी असलेल्या व्यापारी संबंधांचा पुरावा सूचित करतो की हे समुदाय वेगळे नव्हते. त्यांनी बहुधा इतर संस्कृतींसोबत वस्तू आणि कल्पनांची देवाणघेवाण केली.

6. सांस्कृतिक महत्त्व:

- धार्मिक श्रद्धा: महापाषाणांच्या निर्मितीमध्ये पूर्वजांची पूजा आणि निसर्गाशी संबंधित देवतांची पूजा यासह गुंतागुंतीच्या श्रद्धा प्रणाली प्रतिबिंबित होतात.
- स्थापत्यशास्त्रीय कौशल्ये: मोठ्या दगडी संरचना बांधण्याची क्षमता ही प्रगत अभियांत्रिकी आणि वास्तुकलेची कौशल्ये तसेच बांधकामातील सामुदायिक प्रयत्न दर्शवते.

PRAYAAS

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031